

**VISOKA POSLOVNA ŠKOLA
STRUKOVNIH STUDIJA
ČAČAK**

NAUČNI RAD

Prazni prostori Srbije

Mentor: _____
Profesor: _____

Student: _____
Br.Indeksa: _____

Mesto, mesec, godina

SADRŽAJ

UVODNA REČ	3
PREDGOVOR.....	5
UVOD	6
PRAZNI PROSTORI SRBIJE	16
Predmet istraživanja	16
Ciljevi istraživanja	16
Realizacija istraživanja	17
PRVA FAZA PROJEKTA – BEOGRAD.....	18
Prostorno-vremenski okvir istraživanja	18
Metodologija istraživanja	18
Saradnja sa institucijama i organizacijama	19
Terensko istraživanje i dokumentacija – osnovne napomene	20
REZULTATI ISTRAŽIVANJA.....	21
Osnovne napomene	21
Grupe objekata.....	23
Beogradske opštine – rezultati terenskog istraživanja	34
ZAKLJUČNA RAZMATRANJA	93
IZVORI.....	104
PRILOZI	110

UVOD

„Prema zajedničkim shvatanjima ljudi, prazno jeste prostor u kojem ne postoji nikakvo telo; i pošto oni smatraju da bitak ima samo ono što je telesno, to nazivaju praznim prostorom ono u čemu se ne nalazi apsolutno ništa.“

Aristotel, *Fizika*²

U zavisnosti od religijske i kulturne tradicije u okviru kojih se koristi, pojam *praznine* može se posmatrati u pozitivnom ili negativnom kontekstu.³

Praznina često asocira na ispraznost savremenog načina života. U figurativnom smislu stanje dosade, otuđenosti i apatije simbolički može biti predstavljeno praznim prostorima u velikim gradovima, npr. potpuno pustim ulicama u toku radnog vremena (Sl. 1).

Sl. 1. Ulice Mineapolisa (Minesota, SAD) u toku radnog vremena

U svom delu odgovarajuće nazvanom „Prazan prostor“, Piter Bruk ističe „Mogu uzeti bilo koji prazan prostor i nazvati ga otvorenom pozornicom“ i nastavlja: „Čovek korača kroz ovaj prazan prostor dok ga neko drugi posmatra i to je sve što je potrebno za nastanak jednog pozorišnog događaja.“⁴

Brukova interpretacija približava se i načinu na koji je pojam *praznog prostora* sagledan u ovom istraživanju. U pitanju su konkretni urbani i ruralni prostori, zaboravljeni, napušteni ili zapostavljeni, dovoljno provokativni za preduzimanje odgovarajućih aktivnosti u cilju ponovnog stavljanja u funkciju.

Izvesno je da su oni pravi spomenici uspona i padova savremene civilizacije. Detaljnije istraživanje pokazuje da skoro da nema mesta na planeti bez praznih prostora, pa se njihovo postojanje može posmatrati kao globalni fenomen.

² Citirano iz: Павловић, Б., *Филозофски речник*, Плато, Београд 1997, стр. 189

³ "emptiness." Encyclopædia Britannica. 2010. Encyclopædia Britannica Online. 19 Mar. 2010 <<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/186253/emptiness>>.

⁴ Брук, Питер, *Празан простор*, Лапис, Београд 1995, 7

U cilju što uspješnije realizacije prve faze projekta „Prazni prostori Srbije“, sagledana su aktuelna globalna i lokalna kretanja u nekoliko naizgled nespojivih privrednih i kulturnih oblasti. Razmotreni su i rezultati dosadašnjih istraživanja, inicijative, kao i konkretni projekti revitalizacije pojedinih objekata. Istražena je literatura, periodika i baza podataka na internetu.

Prva faza projekta sprovedena je na teritoriji Beograda, ali je s obzirom na opštu orijentaciju istraživanja, aktuelna situacija sagledana u odnosu na Srbiju u celini.

Rezultati dosadašnjih istraživanja pokazuju da je kod nas, kada su prazni prostori u pitanju, najviše urađeno na polju industrijske arheologije.

Pionirska istraživanja u domenu industrijskog nasleđa na teritoriji Srbije, sprovode se tokom devedesetih godina XX veka pri Odboru za arheologiju SANU – Industrijska arheologija i u Muzeju nauke i tehnike – Sektor za istraživanje industrijskog nasleđa. Rezultati tih istraživanja prezentovani su u pojedinim publikacijama, kao i u okviru izložbene postavke „Industrijsko nasleđe – prizori“.⁵

Protokol o partnerskoj saradnji na integralnoj zaštiti industrijskog nasleđa od istorijskog, tehničkog, društvenog, arhitektonskog i naučnog značaja na teritoriji Republike Srbije potpisan je 2007. godine, a jedan od potpisnika je i Muzej nauke i tehnike. Potpisivanjem Protokola stvoreni su početni uslovi „da se i Srbija sa svojim naučnim, tehničkim i industrijskim nasleđem i na taj način regionalnom rutom industrijskog nasleđa, priključi svetskim i evropskim organizacijama kao što su ERIH, TICCIH, E-FAITH i dr.“⁶

Muzeju nauke i tehnike, čija je osnovna delatnost upravo zaštita naučno-tehničke baštine na teritoriji Srbije, dodeljena je krajem 2005. godine zgrada termocentrale na Dorćolu iz oko 1924. godine. To predstavlja pozitivan primer upotrebe jednog od objekata industrijskog nasleđa u naučno-istraživačke svrhe. Planirana je rekonstrukcija i dogradnja objekta termocentrale kako bi se prostor dodatno prilagodio potrebama Muzeja.⁷

Sve aktuelnija tema revitalizacije industrijskog, i uopšte, kulturnog nasleđa, kod nas je u poslednjih desetak godina uticala na osnivanje organizacija specijalizovanih za tu problematiku, iniciranje istraživanja i projekata,⁸ kao i održavanje seminara, konferencija i predavanja.⁹

Pojedini industrijski objekti na delu teritorije Srbije kojom protiče Dunav, predstavljeni su, pored drugih najznačajnijih spomenika kulturnog nasleđa, na

⁵ Куленовић, Рифат, *Индустријско наслеђе Београда*, Годишњак града Београда XLVII – XLVIII, Београд 2000 – 2001.; Куленовић, Рифат, *Индустријско наслеђе – призори* (каталог изложбе), Галерија науке и технике САНУ / Музеј науке и технике, Београд 2002.

⁶ www.muzejnt.rs/sr/110, 02.03.2010.

⁷ www.muzejnt.rs/sr/2, 02.03.2010.

⁸ www.arch.org.rs/projekti.html, 02.03.2010.

⁹ www.arch.org.rs/seminari.html, 02.03.2010; www.yustat.org/aktuelni/cehf/konferencija.html, 02.03.2010

interaktivnoj mapi Podunavlja, u okviru internet prezentacije Zajednice podunavskih zemalja (ARGE Donauländer).¹⁰

Kada je reč o domaćoj literaturi na temu industrijske arheologije, pored prethodno pomenutih publikacija, nailazimo i na izdanja u kojima su predstavljeni rezultati istraživanja i mogućnosti rehabilitacije industrijskog nasleđa pojedinih oblasti ili gradova.¹¹

Razmatrajući izvore o industrijskom nasleđu na teritoriji Beograda, R. Kulenović navodi pojedine lokalne fabričke arhive i beogradske arhivske ustanove kao mesta gde se može pronaći solidan materijal o industrijskom nasleđu, a takođe i stare adresare fabrika i monografske publikacije o industrijskim granama ili konkretnim fabrikama.¹² U katalozima opšteg tipa, koji za temu imaju pregled najznačajnijih spomenika kulture na teritoriji Srbije, primećuje se slaba zastupljenost objekata industrijskog nasleđa, pa Kulenović ukazuje na potrebu objavljivanja kataloškog pregleda stare industrije Srbije, a samim tim i Beograda.¹³ I literatura koja se bavi istorijom industrije kod nas, može poslužiti kao izvor u istraživanju industrijskog nasleđa.¹⁴

Situacija je nešto lošija kada su u pitanju izvori o ostalim kategorijama istraženih prostora. Izuzetak čine prostori obuhvaćeni istraživanjem, koji se nalaze pod zaštitom Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture, odnosno Zavoda za zaštitu spomenika kulture grada Beograda i regionalnih zavoda. Literatura o tim prostorima, a naročito o onima koji se tretiraju kao kulturna dobra od izuzetnog i velikog značaja, pokazala se kao posebno korisna u procesu istraživanja. Osim kataloga opšteg tipa,¹⁵ treba izdvojiti pojedine nedavno objavljene publikacije¹⁶ i aktuelne projekte. Tako projekat Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture pod nazivom „Atlas narodnog graditeljstva“ predstavlja dobar primer istraživanja određene kategorije objekata, ali i odgovarajuće prezentacije rezultata istraživanja.¹⁷

Kada je reč o izvorima za izučavanje objekata kinematografskog nasleđa, slobodno možemo zaključiti da je literatura na tu temu izuzetno oskudna. Istorija jugoslovenske i srpske kinematografije obrađena je u više publikacija, u okviru kojih postoje i pojedini podaci o bioskopima.¹⁸ Kao naročito korisna za istraživanje

¹⁰ www.argedonau.at/neu/karte/start_f.html, 05.03.2010.

¹¹ Tasić, T., Kulenović, R., *Južni Banat: industrijsko nasleđe*, Zavod za zaštitu spomenika kulture u Pančevu „Žiža“, Pančevo 2006; Kulenović, R., *Beograd: industrijsko nasleđe*, ARCH, Beograd 2007; *Senjski rudnik: industrijsko nasleđe* /autor: ARCH tim/, ARCH, Beograd 2009.

¹² Куленовић, Рифат, *Индустријско наслеђе Београда*, Годишњак града Београда XLVII – XLVIII, Београд 2000 – 2001, 138-139

¹³ Ibid., 151

¹⁴ Вучо, Никола, *Развој индустрије у Србији у 19. веку*, САНУ, Београд 1981. i drugo.

¹⁵ *Споменичко наслеђе Србије, непокретна културна добра од великог и изузетног значаја* (уредио: Милић, М.), Републички завод за заштиту споменика културе Београд 1998; *Чувари баштине*, (уредио: Милић, М.), Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1998.

¹⁶ Živković, N., *Narodno graditeljstvo – spomenik kulture danas*, Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda, Beograd 2007.

¹⁷ www.atlas.heritage.gov.rs, 05.03. 2010.

¹⁸ Kosanović, Dejan, *Počeci kinematografije na tlu Jugoslavije: 1896 – 1918*, Institut za film: Univerzitet umetnosti, Beograd 1985.; Volk, Petar, *Istorija jugoslovenskog filma*, Institut za film, Beograd 1986.

pokazala su se izdanja koja se bave različitim kinematografskim problemima, a koja otkrivaju i pojedine istorijske podatke, od korišćenja alternativnih prostora za projekcije prvih filmova, preko putujućih bioskopa do namenski građenih bioskopskih objekata.¹⁹

Primetno je da nijedna publikacija nije posvećena isključivo objektima reproduktivne kinematografije, njihovoj specifičnoj arhitekturi, funkciji i značaju. Tekstove u kojima se analizira situacija u srpskim i beogradskim bioskopima, nalazimo kao usamljene primere u pojedinim zbornicima radova i u okviru većih publikacija o filmu.²⁰ Usled aktuelne situacije i neizvesne buduće namene bioskopskih objekata, taj problem je u periodu posle 2000. godine u većoj meri prisutan u štampi i drugim medijima.

U poslednjih nekoliko godina pažnju medija privlači i prodaja vojnih nepokretnosti na teritoriji Srbije. Vojni kompleksi različite namene, od klubova i sportsko-rekreativnih centara do skladišta, poligona, kasarni, danas van upotrebe, predviđeni su za prodaju Master planom Ministarstva odbrane.²¹

Kada je reč o izvorima za istraživanje drugih kategorija prostora, u koje između ostalih spadaju i napuštena mesta, stambeni, poslovni, ugostiteljski i turistički objekti, objekti za kulturno-umetničku delatnost i zabavu i drugi, najveći broj podataka, posebno kada je u pitanju aktuelna situacija, nalazi se u štampi, na internetu i drugim medijima.

Podzemni prostori Beograda čine posebnu celinu, a nisu obuhvaćeni istraživanjem, osim u nekoliko slučajeva kada su direktno povezani sa nadzemnim istraženim objektima i prostornim celinama. Jedan od razloga je i postojanje odlične publikacije pod nazivom „Beograd ispod Beograda“ u kojoj su predstavljeni rezultati istraživanja i dat popis podzemnih gradskih prostora.²²

Revitalizacija, rekonstrukcija, rehabilitacija, transformacija, reciklaža, prenamena, samo su neki od termina koji su u upotrebi kada se govori o praznim prostorima.

Osnovna pretpostavka da je ovakvim prostorima najbolje vratiti prvobitnu namenu, obično je neodrživa u uslovima savremene egzistencije. Istorijska kretanja i društveno-ekonomske promene koje dovode do „pražnjenja“ pojedinih prostora zahtevaju kreiranje novih strategija u cilju njihovog ponovnog aktiviranja.

Studija izvodljivosti Zavoda za proučavanje kulturnog razvitka u okviru internacionalnog projekta SAIT,²³ u čijem fokusu se našla urbana reciklaža, završena je 2005. godine. Krajnji cilj tog projekta odnosio se na transformaciju

¹⁹ Paramentić, Miloš, *Boja mraka*, Formark, Beograd 1995; Савковић, Мирослав, *Цензура кинематографије у Србији 1941 – 1944*, Зборник радова ФДУ, Год.1, бр.1, Београд 1997.

²⁰ Paramentić, Miloš, *Boja mraka*, Formark, Beograd 1995; Ранковић, Раденко, *Нови биоскопски гледаоци: структура биоскопских гледалаца у Београду на пројекцијама од 22,30 часова*, Зборник радова ФДУ, Год.1, бр.1, Београд 1997; *Serbia on the Roll* (priredili: Stojanović, Branimir; Midžić, Svebor), Film Center Serbia, Belgrade 2006.

²¹ Laketić, M., *Ubrzavamo prodaju vojne imovine* (17.01.2009), www.blic.rs/Vesti/Ekonomija/74563/Ubrzavamo-prodaju-vojne-imovine, 05.03.2010.

²² Nikolić, Zoran Lj., Golubović, Vidoje D., *Beograd ispod Beograda*, Službeni list, Beograd 2006.

²³ Social Actors in Transformation (Društveni akteri u transformaciji)

adekvatnih napuštenih industrijskih objekata u višenamenske umetničke i poslovne komplekse.²⁴ Pored stručne analize odabranih objekata,²⁵ izvedena je i studija sa ciljem pružanja uvida u karakteristike tržišta stambenih i komercijalnih nekretnina u Beogradu na početku 2005. godine, kao i procene pozicije tzv. kreativnog sloja na ovom tržištu.²⁶ Sprovedena je i anketa među organizacijama, preduzećima, udruženjima i pojedincima kreativnog sektora Beograda sa idejom da se sakupe relevantne informacije o radu i potrebama profesionalaca u toj oblasti.²⁷

Istraživanje pod nazivom „Status mladih neafirmisanih umetnika“ sprovedeno tokom 2009. godine u Zavodu za proučavanje kulturnog razvitka, između ostalog razmatra i probleme sa kojima se umetnici suočavaju, u smislu obezbeđivanja stambenog i radnog prostora.²⁸

U poslednje vreme primetno je sve učestalije angažovanje pojedinih organizacija nevladinog sektora po pitanju zaštite, revitalizacije i aktivacije zapostavljenog kulturnog i istorijskog nasleđa. Treba pomenuti ARCH – Asocijaciju za rehabilitaciju kulturnog nasleđa iz Beograda,²⁹ kao i Suburbium iz Novog Sada.³⁰

Od značaja je i aktuelan projekat „Otvoreno o javnim prostorima“, koji realizuje organizacija Građanske inicijative,³¹ a bavi se istraživanjem postojećih prostornih resursa „kojima raspolažu republika, pokrajina, gradovi ili opštine“, a koji se „ne koriste u dovoljnoj meri za zadovoljavanje potreba širih društvenih grupa.“³²

Jedna od organizacija koja je u poslednjih nekoliko godina sprovela niz projekata i konkretnih akcija na temu urbane reciklaže je i Kulturklammer – Centar za kulturne interakcije iz Beograda.³³

Primetno je i da se poslednjih godina sve veći broj studentskih radova bavi upravo temama urbane reciklaže i revitalizacije pojedinih gradskih celina i objekata.³⁴

Projekti, prezentacije i izložbe čiji se autori bave mogućnostima virtuelne rekonstrukcije pojedinih objekata, ili delova gradova, ukazuju na to kako bi se, pod

²⁴ Николић, Јелена, *Урбана рециклажа*, Политика, 28. јун 2006, 13

²⁵ SAIT – *Analiza lokacija i objekata* /pripremi: R. Kulenović, mr Ž. Gligorijević, D. Vrbica/, CHOROS, New York; Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd 2005. (nepublikovano)

²⁶ SAIT – *Studija tržišta stambenog i komercijalnog prostora u Beogradu* /pripremila: dr M. Petrović/, CHOROS, New York; Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd 2005. (nepublikovano)

²⁷ SAIT – *Anketa tržišta kreativnog sektora/industrija (Pojedinci)* /pripremio: dr S. Cvejić/, CHOROS, New York; Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd 2005. (nepublikovano); SAIT – *Anketa tržišta kreativnog sektora/industrija (Organizacije)* /pripremio: dr S. Cvejić/, CHOROS, New York; Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd 2005. (nepublikovano)

²⁸ *Izveštaj o radu za 2009. godinu*, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd 2009, 33

²⁹ www.arch.org.rs

³⁰ www.suburbium.org

³¹ www.javniprostori.org ; www.gradjanske.org

³² www.javniprostori.org, 05.03.2010.

³³ www.kulturklammer.org

³⁴ Mučibabić, D., *Otvora se „zabranjeni grad“ na Topčiderskom brdu* (27.07.2008), www.politika.rs/rubrike/Beograd/Otvora-se-zabranjeni-grad-na-Topchiderskom-brdu.lt.html, 05.03.2010.

Bioklimatska rekonstrukcija fabrike IKL u Beogradu - industrija ekološkog filma, <http://ksenijabunjak.com/fakultet.html>, 05.03.2010.; *Izložba Generative Warp*, www.o3one.rs/srp/?p=513, 05.03.2010.

idealnim uslovima, mogli obnoviti i rekonstruisati objekti kulturno-istorijskog nasleđa ili izmeniti funkcije pojedinih gradskih celina.³⁵ U tom smislu treba pomenuti i predavanje arhitekta A. Stanojlovića pod nazivom "Memorija i obnova značajnih porušenih građevina i gradskih prostora" u organizaciji Muzeja grada Beograda.³⁶ Tu su i izložbe koje se direktno bave starim industrijskim i drugim privrednim objektima – već pomenuta „Industrijsko nasleđe – prizori“, kao i izložbena postavka „Dani Starog sajmišta“,³⁷ koja ukazuje na promene funkcije i današnje poražavajuće stanje ovog značajnog kompleksa, sa odgovarajućom tribinom na temu neophodne sanacije, zaštite i rekonstrukcije.³⁸ Tokom 2008. godine sproveden je i multimedijalni projekat Urbanističkog zavoda pod nazivom „Staro beogradsko sajmište kao staro jezgro Novog Beograda“.³⁹ Na objekte kulturnog nasleđa Beograda koji zaslužuju revitalizaciju, podsetila je i izložba „Ugrožena kulturna baština“ Zavoda za zaštitu spomenika kulture grada Beograda, organizovana 2008. godine u okviru Nedelje arhitekture.⁴⁰

Pojedine izložbene postavke ukazuju i na pozitivne, mada malobrojne primere uspešno transformisanih industrijskih objekata ili njihovih delova, pa je tako u okviru 28. Salona arhitekture, održanog 2006. godine u Muzeju primenjene umetnosti u Beogradu, dodeljen Gran pri za projekat revitalizacije dela Beton hale kod Savskog pristaništa u izložbeni prostor „Superspace“. Trideset prvi Salon arhitekture održan 2009. godine i tom prilikom dodeljene nagrade i priznanja, ukazuju na prepoznavanje urbane reciklaže kao jednog od mogućih modela regeneracije gradskih prostora.⁴¹

Konkretni primeri povremene ili stalne upotrebe praznih prostora u kulturno-umetničke svrhe, najbolja su ilustracija mogućnosti koje pruža urbana reciklaža. U skorije primere u Beogradu spadaju: Evropski centar za kulturu i debatu „Grad“ u prostoru starog magacina u ulici Braće Krsmanović,⁴² Magacin u Kraljevića Marka – programski prostor Doma omladine Beograda u nekadašnjem magacinu knjiga,⁴³ silosi „Žitomlina“ na obali Dunava, Beogradska zadruga u Karađorđevnoj ulici, Oficirska zadruga (nekadašnja Robna kuća „Kluz“) i niz drugih prostora. Neophodno je pomenuti i impozantan objekat BIGZ-a – Beogradskog izdavačko-grafičkog zavoda, čiji se pojedini delovi već godinama koriste kao ateljei, muzički studiji,

³⁵ Prezentacija projekta virtualne rekonstrukcije Kalemegdanske tvrđave, Centar za vizuelizaciju istorije Balkana, Umetnički paviljon „Cvijeta Zuzorić“, Beograd 2001; Multimedijalni projekat YUGOMUZEJ (autor: Mrđan Bajić), Centar za kulturnu dekontaminaciju, Beograd 2001, www.mrdjanbajic.com/backup-06.pdf, 06.03.2010.

³⁶ Predavanje *Memorija i obnova značajnih porušenih građevina i gradskih prostora*, Konak kneginje Ljubice, Beograd 01.02. 2010.

³⁷ *Dani starog sajmišta*, Narodni muzej Beograd, 05 – 19. 04. 2006.

³⁸ *Staro sajmište iz urbanističko-arhitektonskog aspekta*, Atrijum Narodnog muzeja, Beograd 11.04. 2006.

³⁹ ИНФО-КАТАЛОГ /Мултимедијални пројекат: Старо београдско сајмиште као старо језгро Новог Београда/ (ур: М. Вукотић-Лазар), Урбанистички завод Београда, Београд 2008.

⁴⁰ www.belgradeheritage.com/cyr/aktuelnosti/?conid=398, 06.03.2010.

⁴¹ *Nagrade 31. salona arhitekture* (27.03.2009.), www.seecult.org/vest/nagrade-31-salona-arhitekture, 06.03.2010.

⁴² www.gradbeograd.eu/about.php, 06.03.2010.

⁴³ www.domomladine.org/sr_RS/O-nama.html, 06.03.2010.

klupski prostor i sl. U skorije primere rekonstrukcije nekadašnjih poslovnih i industrijskih objekata spadaju i Supermarket *concept store*,⁴⁴ u prostoru nekadašnje diskontne samoposluže, kao i izložbeno-prodajni prostor u rekonstruisanoj hali za prodaju vozila auto-kuće „Kompresor“.⁴⁵

U primere adaptiranja beogradskih praznih prostora u umetničke prostore, karakteristične za devedesete godine XX i početak XXI veka, spadaju i pozorište KPGT u delu Državne fabrike šećera na Čukarici,⁴⁶ Centar za kulturnu dekontaminaciju u Paviljonu Veljković,⁴⁷ Kulturni centar REX u prostoru građenom tridesetih godina XX veka za potrebe jevrejskih društava „Oneg Sabat“ i „Gemilut Hasadim“,⁴⁸ Beton hala teatar u prostorijama Srpskog lekarskog društva – Zadužbina dr Steve Milosavljevića.⁴⁹

Mnoge značajne institucije kulture koje deluju na teritoriji Beograda, godinama, pa i decenijama ne uspevaju da dođu do odgovarajućeg radnog prostora. Muzeju grada Beograda, koji od svog osnivanja 1903. godine ne poseduje adekvatan prostor, u decembru 2006. godine dodeljena je zgrada Nove vojne akademije u Resavskoj ulici, podignuta 1899. godine, a čija je rekonstrukcija u toku.⁵⁰

U manje objekte planirane za kulturne centre spadaju renovirana Kuća kralja Petra u opštini Savski venac,⁵¹ kao i Kula Nebojša na Kalemegdanu, čija je rekonstrukcija nedavno završena.⁵²

Na nekoliko uspešnih primera „reciklaže“ nailazimo i u nekadašnjim prigradskim opštinama. U Grockoj, Centar za kulturu svoje aktivnosti sprovodi u dva obnovljena objekta – Rančičevoj kući i Vili Gavrilović.⁵³ Moderna galerija u Lazarevcu koristi ceo sprat nekadašnje Robne kuće „Kolubara“,⁵⁴ a u Sopotu se Borikića vodenica iz 1884. godine povremeno koristi za manifestacije pod pokroviteljstvom Centra za kulturu Sopot.⁵⁵

⁴⁴ Konceptualna radnja osmišljena kao „mesto gde se spajaju moda, dizajn, muzika, izdavaštvo, umetnost i gastronomija“, <http://supermarket.rs/about-us-6.html>, 06.03.2010.

⁴⁵ *RETROSPEKTIVA 2009 - investicije u oblasti TRGOVINSKIH CENTARA koje su izazivale najveće interesovanje korisnika eKapije u 2009. godini* (04.02.2010.) www.ekapija.com/website/sr/page/291479, 06.03.2010.

⁴⁶ www.facebook.com/group.php?gid=259277844348

⁴⁷ www.czkd.org

⁴⁸ www.rex.b92.net/prostor.html, 06.03.2010.

⁴⁹ Kupres, R., *Sami menjamo svoju sliku*, <http://arhiva.glas-avnosti.rs/arhiva/2000/07/09/srpski/K00070602.shtm>, 06.03.2010.

⁵⁰ www.mgb.org.rs

⁵¹ *Информатор о раду и животу градске општине Савски венац (посебно издање): Шта је урађено у 2009. години*, www.savskivenac.rs/lists/informator-2009.pdf, 06.03.2010.

⁵² *Kula Nebojša – Projekat revitalizacije, konzervacije i ponovne upotrebe*, www.beogradskatvrddjava.co.rs/start/index.php?option=com_content&task=view&id=376&lang=sr, 06.03.2010.

⁵³ www.czkg.rs

⁵⁴ <http://bs-ba.facebook.com/group.php?gid=160694317907>

⁵⁵ www.czksopot.org

Skvotiranje,⁵⁶ zastupljeno u Beogradu u poslednjih desetak godina, takođe predstavlja vid „popunjavanja“ napuštenih prostora novim sadržajima. Rebel House, AKC Akcija i KUDRUC su neki od skvotova koji su jedno vreme služili kao kulturni centri.⁵⁷

Posebnu grupu izvora predstavljaju projekti i publikacije koji se bave fenomenom grada, od istraživanja kulturnog identiteta gradova⁵⁸ do korišćenja gradskih prostora kao prostora spektakla,⁵⁹ a koji dotiču i fenomen urbane reciklaže. Tu su i umetnički projekti koji se bave novim načinima otkrivanja alternativnih gradskih prostora, uz prateće publikacije.⁶⁰

U poslednjih nekoliko godina osnovane su i pojedine organizacije sa ciljem istraživanja i intervenisanja u gradskom prostoru, npr. Svetlosni detektivi iz Beograda, kao deo organizacije Transnational Lighting Detectives, koja za cilj ima popularisanje kulture svetla na lokalnom i globalnom nivou.⁶¹

Pored Beograda, regioni Srbije koji će biti detaljnije istraženi u narednim fazama projekta, bogati su praznim prostorima. Vredi pomenuti da su pojedini prostori već korišćeni, ili se koriste u kulturno-umetničke svrhe, npr. Crveni magacin u Pančevu,⁶² delovi fabričkih kompleksa Duvanske industrije Niš u Nišu i Beogradu,⁶³ bivša oftalmološka klinika u Novom Sadu⁶⁴ itd.

Mnogobrojna strana literatura koja obrađuje temu praznih prostora, kod nas je teško dostupna, ali je od pomoći dobro sistematizovana građa u okviru internet prezentacija pojedinih organizacija i institucija koje se bave tom problematikom.

Pojedini internet portali i *on-line* baze podataka bave se globalnim fenomenom napuštenih mesta i objekata.⁶⁵ Značajno je pomenuti i projekte inicirane od strane grupa ili pojedinaca, najčešće entuzijasta, zaljubljenika u urbano istraživanje.⁶⁶

⁵⁶ *squat* (енг.) – izraz koji označava mesto naseljeno bez dozvole, dok izraz *squatter* ima značenje bespravni naseljenik. *Skvotiranje* se definiše kao „zaposjedanje prostora bez dozvole vlasnika“. Pavlica, Damjan, *Skvoterski pokret* (diplomski rad), Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, Beograd 2007, 5

⁵⁷ Pavlica, Damjan, *Skvoterski pokret* (diplomski rad), Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, Beograd 2007, 36-37

⁵⁸ *Kulturni identiteti gradova*, KULTURA – časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku (priredila: dr Vuksanović, D.), 122/123, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd 2009.

⁵⁹ *Urbani spektakl* (priredile: Dragičević-Šešić, M.; Šentevska, I.), CLIO, YUSTAT, Beograd 2000.

⁶⁰ *Under the Bridge Beograd* (uredili: Jeremić, V.; Rädle, R.), Biro za kulturu i komunikaciju Beograd, Novi Sad 2005. ; Popović, Una, *Beograd: nemesta: umetnost u javnom prostoru*, Muzej savremene umetnosti, Beograd 2009.

⁶¹ <http://lightingdetectivesbelgrade.net/srpski/detektivi.php>

⁶² Ćuk, A.; Ćović, A., „Vrednosti“ u Pančevu, Danas, Beograd 31. maj 2004, 17

⁶³ http://www.naf.org.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=14&Itemid=42, 06.03.2010.

⁶⁴ www.artfactories.net/IZBA-Novi-Sad,335.html, 07.03.2010.

⁶⁵ Weburbanist, <http://weburbanist.com/category/abandonments/>; Abandoned Places Links Directory www.offroaders.com/album/centralia/links/Abandoned_Places.html

⁶⁶ www.abandoned-places.com; www.lipinski.de; www.opuszczone.com; www.abandoned.ru; <http://zonetour.org/>; [www.actionsquad.org](http://actionsquad.org) itd.

Pojedinačne kategorije napuštenih mesta, takođe su tema različitih inicijativa i projekata. Putem interneta u prilici smo da saznamo više o selima koja nestaju,⁶⁷ tzv. „gradovima duhova“⁶⁸ itd.

Uvid u impresivnu bazu podataka o industrijskom nasleđu omogućen je zahvaljujući internet prezentacijama pojedinih organizacija i institucija. Prezentacija Međunarodnog komiteta za konzervaciju industrijskog nasleđa (TICCIH),⁶⁹ sadrži veliki broj korisnih informacija i linkova za baze podataka o industrijskim objektima širom sveta. Tu su i ERIH,⁷⁰ turistička informativna mreža evropskog industrijskog nasleđa, kao i E-FAITH,⁷¹ Evropska federacija asocijacija industrijskog i tehničkog nasleđa.

Što se tiče kinematografskih objekata, kao izuzetno korisne pokazale su se pojedine publikacije⁷² i baza podataka na internetu, gde se u okviru različitih sajtova ova tema obrađuje manje ili više uspešno.⁷³

Od mnogobrojnih stranih organizacija koje se bave urbanom reciklažom, treba izdvojiti Artspace,⁷⁴ Chashama,⁷⁵ a takođe i programe kao što je URBACT, evropski program koji promovise održivi urbani razvoj.⁷⁶ Neophodno je pomenuti i Platformu za međunarodne izvore o kreativnim centrima formiranim umetničkim inicijativama i osnovanim uz učešće zajednice – Artfactories,⁷⁷ na čijem sajtu su i pojedini objekti iz Srbije našli svoje mesto,⁷⁸ zatim Trans Europe Halles – Evropsku mrežu nezavisnih kulturnih centara,⁷⁹ čiji je član i Kulturni centar REX iz Beograda, kao i Res Artis, internacionalnu mrežu rezidencijalnih umetničkih centara.⁸⁰ Zahvaljujući postojanju tih organizacija, u mogućnosti smo da steknemo uvid u globalnu rasprostranjenost revitalizovanih praznih prostora, koji danas služe u kulturno-umetničke svrhe.

Kao odličan izvor treba pomenuti i „Shrinking Cities“, međunarodni multimedijalni projekat grupe autora, koji obrađuje temu postindustrijskih gradova širom sveta, njihove transformacije, kao i posledice tih transformacija. Projekat prati dobro opremljen sajt sa većim brojem *on-line* publikacija.⁸¹

⁶⁷ www.dyingvillages.com

⁶⁸ www.ghosttowntgallery.com

⁶⁹ www.mnactec.com/TICCIH/

⁷⁰ www.erih.net

⁷¹ www.e-faith.org

⁷² Eyles, Allen, *Old Cinemas*, Shire Publications, Buckinghamshire 2005; Melnick, Ross; Fuchs, Andreas, *Cinema Treasures: A New Look at Classic Movie Theaters*, MBI, St. Paul 2004.

⁷³ Neki od najkorisnijih izvora su: <http://cinematreasures.org> (internet grupa posvećena promociji istorije i očuvanju klasičnih bioskopa); www.cinematour.com (baza podataka o klasičnim bioskopima širom sveta);

⁷⁴ www.artspace.org

⁷⁵ www.chashama.org/info/info-about_us.htm

⁷⁶ <http://urbact.eu/>

⁷⁷ www.artfactories.net

⁷⁸ Prezentovani su: Beograd – Galerija O3ONE, Kulturni centar REX, Centar za kulturnu dekontaminaciju; Novi Sad – Nezavisna umetnička asocijacija IZBA www.artfactories.net/rubrique.php3?id_rubrique=85, 07.03.2010.

⁷⁹ www.teh.net

⁸⁰ www.resartis.org

⁸¹ www.shrinkingcities.com, 07.03.2010.

Treba pomenuti i film kao medij koji je nebrojeno puta koristio postojeće napuštene prostore kao scenografiju.⁸² Sa druge strane, scenografije izrađene za pojedine filmove, po završetku snimanja postale su prazni prostori, a neke od njih danas su turističke atrakcije (Sl. 2).⁸³

Sl. 2. Chott el Gharsa, Tunis, jedna od lokacija na kojima je sniman film *Ratovi zvezda*, danas prazan prostor i turistička destinacija

⁸² 5 *Infamous Abandonments Used in Famous Movies: Deserted Buildings from Cult Classic Films*, <http://weburbanist.com/2008/04/03/5-infamous-abandonments-used-in-famous-films-deserted-buildings-from-cult-classics-of-cinema/>, 07.03.2010. ; 12 *Real-Life Locations Behind Out-of-this-World Films*, <http://weburbanist.com/2009/06/23/12-real-life-locations-behind-out-of-this-world-films/>, 07.03.2010.

⁸³ *Tatooine*, www.starwars.com/databank/location/tatooine/index.html , 07.03.2010. *Tatooine Reunion*, www.markdermul.be/tatooine/index.html , 07.03.2010.

PRAZNI PROSTORI SRBIJE

Predmet istraživanja

Projekat „Prazni prostori Srbije“ bavi se fenomenom postojanja praznih, odnosno „ispražnjenih“ prostora na teritoriji Srbije i mogućnostima njihove transformacije u komplekse različitih namena, a pre svega u multimedijalne umetničke i naučno-istraživačke centre.

Istraživanjem su obuhvaćeni objekti kulturno-istorijskog nasleđa, industrijski, vojni, poslovni i drugi objekti van funkcije, kao i „prazna“ područja – napuštena sela, delovi gradova, nekadašnja industrijska područja itd.

Jedno od polazišta istraživanja je i problem „nedostatka“ prostora za delovanje umetničkih i naučnih institucija, grupa i pojedinaca aktivnih u tim oblastima, a koji bi se mogao rešiti upravo „popunjavanjem“ prostora obuhvaćenih istraživanjem.

Ciljevi istraživanja

Osnovni ciljevi istraživanja definisani su na sledeći način:

- § Kreiranje internet platforme – baze podataka o praznim prostorima, odnosno prostorima van upotrebe na teritoriji Srbije.⁸⁴
- § Izdavanje i distribucija periodičnih publikacija i CD izdanja o projektu.
- § Uključivanje celokupne zajednice u projekat putem internet platforme, predavanja, izložbi, radionica, sprovođenjem anketa itd.
- § Korišćenje rezultata projekta od strane umetnika, različitih grupa i institucija u cilju „aktiviranja“ praznih prostora i njihove „reciklaže“.
- § Uticaj rezultata istraživanja na kreiranje strategije o praznim prostorima na državnom i lokalnom nivou.

⁸⁴ Osim što u potpunosti odgovara savremenim trendovima komunikacije u smislu dostupnosti i prenošenja informacija, internet platforma omogućila bi i ažuriranje baze podataka, neophodno s obzirom na karakter projekta (promenljivost stanja i statusa istraženih prostora). U ovako kreiranu prezentaciju mogli bi biti uključeni i podaci o prostorima sa izmenjenom funkcijom, transformisanim u umetničke i druge centre, kao i o dosadašnjim inicijativama i projektima koji se bave istom ili sličnom tematikom.

Realizacija istraživanja

S obzirom na obim i složenost istraživanja, predviđeno je da se projekat realizuje u nekoliko etapa na sledećim područjima:

- I. Beograd
- II. Vojvodina
- III. Centralna, Istočna i Zapadna Srbija
- IV. Južna Srbija

Prva faza projekta sprovedena je na teritoriji Beograda. Kao glavni grad i administrativni, privredni i kulturni centar države, a s obzirom na svoju istoriju i specifičan geografski položaj, odabran je kao osnovno polazište za istraživanje.

U Srbiji, u kojoj još uvek nije došlo do decentralizacije kulturnih zbivanja, glavni grad i dalje ostaje centar većine kreativnih inicijativa i najznačajnijih kulturno-umetničkih manifestacija. I pored toga, Beograd se do danas nije izborio sa viškom „praznih“ i paradoksalno, manjkom „umetničkih“ prostora, pa je to još jedan od razloga da se istraživanje pokrene upravo na teritoriji glavnog grada.

PRVA FAZA PROJEKTA – BEOGRAD

Prostorno-vremenski okvir istraživanja

Prva faza projekta „Prazni prostori Srbije“ realizovana je na teritoriji Beograda u periodu od juna do novembra 2009. godine.

Istraživanjem je obuhvaćeno područje 17 beogradskih opština: Barajevo, Voždovac, Vračar, Grocka, Zemun, Zvezdara, Lazarevac, Mladenovac, Novi Beograd, Obrenovac, Palilula, Rakovica, Savski venac, Sopot, Stari grad, Surčin i Čukarica.

Metodologija istraživanja

- § Ostvaren je uvid u rezultate dosadašnjih istraživanja u predmetnoj oblasti. Kao izvori poslužili su i odgovarajuća literatura, periodika i baza podataka na internetu, aktuelna domaća i strana istraživanja i projekti. Razmotrene su inicijative i konkretne akcije koje se sprovode u cilju revitalizacije pojedinih prostora i njihovog korišćenja u kulturno-umetničke svrhe.
- § Ostvaren je kontakt i uspostavljena saradnja sa predstavnicima opštinskih vlasti, lokalnih institucija kulture i drugih organizacija, kao i sa pojedinim gradskim i državnim institucijama.
- § Terensko istraživanje sprovedeno je na teritoriji 16 beogradskih opština, pri čemu je istraženo preko 150 prostora, uz prikupljanje odgovarajućih podataka, foto i video dokumentacije.⁸⁵
- § Izvršena je sistematizacija dokumentacije i kreirana baza podataka o istraženim prostorima.

Predviđeno je da se uz izvesna prilagođavanja, metodologija primenjena u prvoj fazi projekta, koristi i prilikom istraživanja ostalih regiona Srbije.

Posebna pažnja bila bi posvećena specifičnostima različitih sredina (gradova, manjih mesta, seoskih područja). Istraživanjem bi u početku bili obuhvaćeni najreprezentativniji prostori, odnosno prostori koji po svojim karakteristikama najviše odgovaraju osnovnoj orijentaciji projekta. Širenje baze podataka odvijalo bi se paralelno sa daljim razvojem istraživanja i postepenim uključivanjem različitih društvenih struktura u rešavanje konkretnog problema, što i jeste jedan od osnovnih ciljeva projekta.

⁸⁵ Pored istraženih lokacija, na teritoriji Beograda do sada je registrovano još oko 100 lokacija koje bi vredelo dodatno istražiti i dokumentovati.

Saradnja sa institucijama i organizacijama

Dopis sa informacijom o projektu „Prazni prostori Srbije“ i predlogom o sastanku na temu projekta, dostavljen je predstavnicima beogradskih opština. Na dopis su odgovorile četiri opštine: Mladenovac, Savski venac, Novi Beograd i Vračar, a sa predstavnicima Opština obavljani su razgovori i održani sastanci.

Zahvaljujući predstavnicima lokalnih kulturnih centara i drugih organizacija, naknadno su uspostavljeni kontakti sa još tri gradske opštine (Obrenovac, Rakovica, Sopot).

Pored dobre informisanosti o praznim prostorima na području matičnih opština, direktori i zaposleni u lokalnim kulturnim centrima pokazali su izuzetnu zainteresovanost za projekat u celini. Sastanci na temu projekta održani su sa predstavnicima sedam kulturnih centara u opštinama Barajevo, Grocka, Lazarevac, Obrenovac, Rakovica, Sopot i Surčin, a telefonskim putem obavljen je razgovor sa saradnicom Centra za kulturu Mladenovac.

Sastanke u kulturnim centrima u većini slučajeva pratilo je i terensko istraživanje praznih prostora, detaljnije opisano u poglavlju o rezultatima istraživanja. Značajno je pomenuti spremnost direktora i zaposlenih u pojedinim kulturnim centrima da se i sami pridruže terenskom delu istraživanja, kao i da obezbede kontakt sa predstavnicima lokalnih vlasti i organizacija koje bi mogle biti značajne za projekat.

Formiranje baze podataka o istraženim objektima postavljeno je kao jedan od osnovnih ciljeva projekta. U tom smislu, uspostavljen je kontakt sa arhivskim i katastarskim službama kojima su dostavljeni odgovarajući zahtevi sa spiskovima objekata.

Po pristizanju katastarskih izveštaja, a s obzirom na broj istraženih objekata, procenjeno je da bi za dobijanje potrebne dokumentacije i podataka o objektima bila neophodna dodatna sredstva. Isto važi i za Arhiv Beograda, gde je moguće dobiti podatke i projektnu dokumentaciju o pojedinim objektima.

Prethodno je pomenuto da su tokom rada na projektu ostvareni i kontakti sa različitim ustanovama, organizacijama i preduzećima, čiji su predstavnici pokazali zainteresovanost za projekat, a pojedini su i konkretnim učešćem doprineli realizaciji prve faze projekta.

Posebno treba izdvojiti opštinu Lazarevac i zaposlene u RB „Kolubara“, koji ne samo da su omogućili, već su i učestvovali u organizaciji i realizaciji terenskih istraživanja koja su usledila.⁸⁶

Takođe, uspostavljen je kontakt sa Departmanom za arhitekturu Arhitektonskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, čime je omogućen uvid u pojedine studentske radove koji se bave urbanom reciklažom.

⁸⁶ Zahvaljujući saradnji koja je putem projekta *Prazni prostori Srbije* uspostavljena sa predstavnicima RB „Kolubara“, u Zavodu za proučavanje kulturnog razvitka, na inicijativu Eko-centra, održan je u martu 2010. godine okrugli sto pod nazivom *Korišćenje kultivisanih površina u PDRB Kolubara u ekološko-edukativne svrhe*, www.zaprokul.org.rs/ArticleDetails.aspx?ID=165, 20.03.2010.

Tokom istraživanja prostora obavljen je intervju sa članovima umetničke grupe CIRKUSFERA, jednom od mnogih koja iznajmljuje prostor za svoje aktivnosti u zgradi BIGZ-a, a koji ilustruje način funkcionisanja sličnih umetničkih grupa.⁸⁷

Terensko istraživanje i dokumentacija – osnovne napomene

Terensko istraživanje sprovedeno u beogradskim opštinama, sa izuzetkom opštine Mladenovac,⁸⁸ podrazumevalo je obilaske prostora i prikupljanje odgovarajućih podataka, fotografske i video dokumentacije.

Baza podataka sadrži:

- § 1360 fotografija
- § Nemontiran video materijal u trajanju od 5 časova i 27 minuta.⁸⁹

⁸⁷ <http://cirkusfera.org/>

⁸⁸ U kontaktima sa predstavnicima Opštine Mladenovac i Centra za kulturu Mladenovac predočeno je da na teritoriji opštine nema prostora koji bi odgovarali zahtevima istraživanja, što je detaljnije obrazloženo u narednom poglavlju.

⁸⁹ U radu je korišćen i deo foto dokumentacije iz magistarske teze *Centar za scenska istraživanja – FABRIKA SNOVA*. Na ovaj način omogućeno je poređenje prethodnog i sadašnjeg stanja pojedinih istraženih prostora.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Osnovne napomene

Prostorni okvir prve faze istraživanja određen je teritorijom Beograda, pa je osnovna podela istraženih prostora izvršena u skladu sa podelom gradske teritorije na opštine.⁹⁰

Tokom formiranja baze podataka vodilo se računa o specifičnostima pojedinačnih opština. Uočene su razlike u zastupljenosti određenih kategorija objekata u opštinama koje zahvataju užu teritoriju Beograda i nekadašnjim prigradskim opštinama (Barajevo, Grocka, Lazarevac, Mladenovac, Obrenovac, Sopot, Surčin).⁹¹ Dok su prve „urbanije“ i karakteriše ih veća koncentracija objekata industrijskog i kinematografskog nasleđa, u opštinama koje su od 2008. godine stekle status gradskih, u velikoj meri zastupljeni su objekti za kulturno-umetničku delatnost i zabavu (nekadašnji domovi kulture), turistički i ugostiteljski objekti, kao i objekti narodnog graditeljstva (stambeni i drugi objekti). Različiti vojni kompleksi van funkcije zastupljeni su na teritoriji većine opština.

Kao posebni kriterijumi u evidentiranju istraženih lokacija poslužili su starost (godina izgradnje/početak rada), stanje, status, prvobitna, sadašnja i predviđena namena, upotrebljiva površina zemljišta i objekata, vlasnički odnosi itd.

Osnovna tema istraživanja su prostori koji su u potpunosti van funkcije. Ipak, činjenica koja se mora uzeti u obzir je promenljivost stanja i statusa istraženih prostora. Zalaganjem pojedinaca, zajednice, različitih organizacija i institucija ili jednostavno, promenom vlasnika, pojedini, dugo vremena zapušteni objekti, za kratko vreme dožive obnovu i prenamenu. Sa druge strane, objekti koji su sve vreme bili u funkciji ili im je privremeno dodeljena nova namena mogu veoma brzo preći, ili se vratiti u status „praznih“. Takođe, ima i primera „kombinovanih“ prostora, koji su delimično u upotrebi, a delimično im je namena izmenjena, ili je nema.

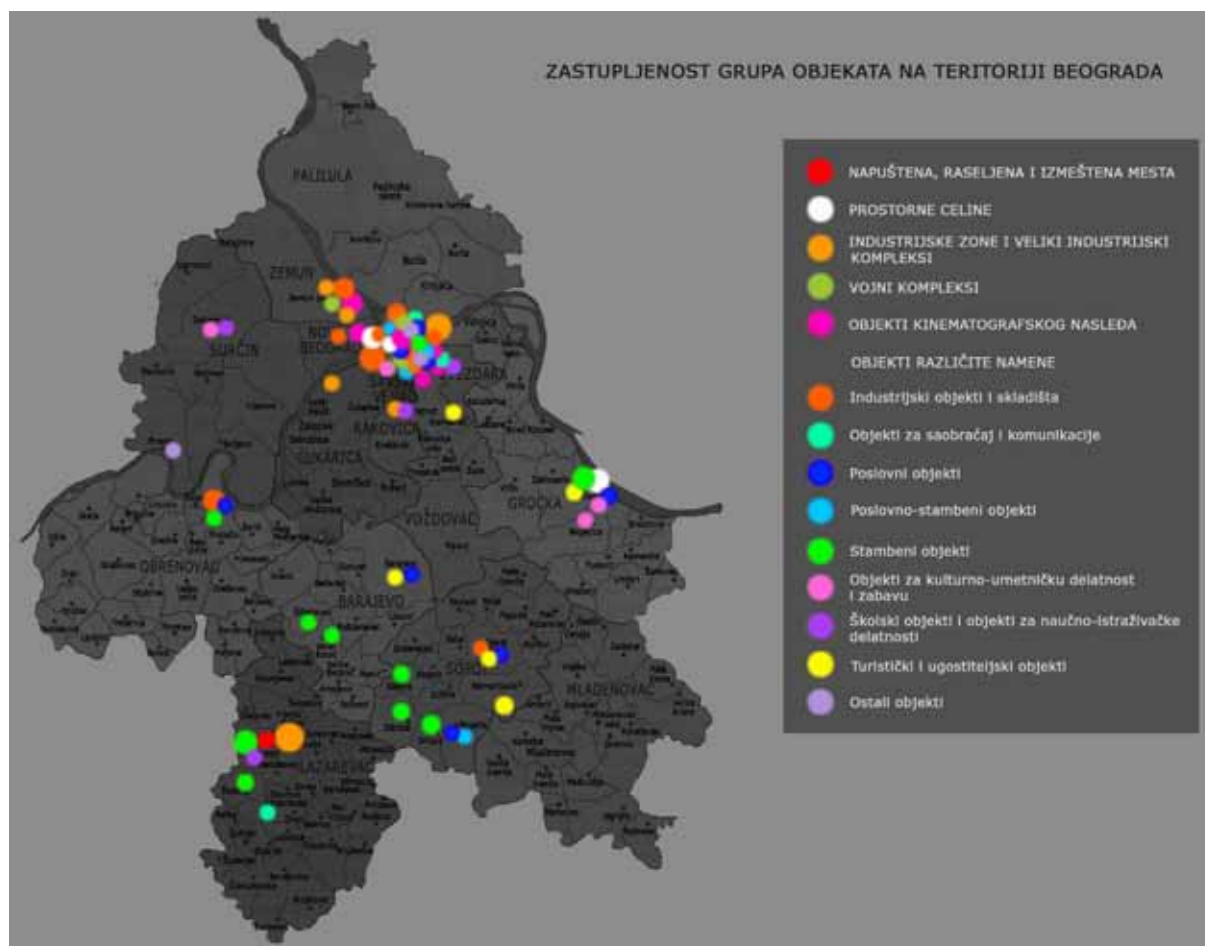
Osim toga, stanje „ispraznjenih“ prostora može se kretati od dobrog do izuzetno lošeg, pa i od toga zavisi kakva bi buduća namena bila najprimerenija za ove prostore, kao i da li su njihova revitalizacija i prenamena uopšte moguće.

Sistematizacija prikupljenog materijala i kreiranje baze podataka uslovili su i formiranje specifičnih kriterijuma u pogledu klasifikacije istraženih prostora. Tokom istraživanja izdvojile su se karakteristične grupe praznih prostora, pa je pored osnovne podele po opštinama, prisutna i podela istraženih prostora po grupama (Sl. 3):

⁹⁰ Prilog br. 1 *Podela istraženih prostora po opštinama*, str. 110

⁹¹ Usvajanjem Statuta grada Beograda u oktobru 2008. godine, ukinuta je podela na gradske i prigradske opštine; *Статут града Београда*, Скупштина града Београда, Број: 010-305/08-С, 17. октобар 2008, www.beograd.rs/download.php/documents/Statut.pdf, 15.03.2010.

- I. Napuštena, raseljena i izmeštena mesta
- II. Prostorne celine
- III. Industrijske zone i veliki industrijski kompleksi
- IV. Vojni kompleksi
- V. Objekti kinematografskog nasleđa
- VI. Objekti različite namene
 - a. Industrijski objekti i skladišta
 - b. Objekti za saobraćaj i komunikacije
 - c. Poslovni objekti
 - d. Poslovno-stambeni objekti
 - e. Stambeni objekti
 - f. Objekti za kulturno-umetničku delatnost i zabavu
 - g. Školski objekti i objekti za naučno-istraživačke delatnosti
 - h. Turistički i ugostiteljski objekti
 - i. Ostali objekti

Sl. 3. Zastupljenost grupa objekata na teritoriji Beograda

Grupe objekata

Iz predložene podele može se videti da se tokom istraživanja izdvojilo šest osnovnih grupa „praznih“ prostora, a poslednja – šesta grupa, podeljena je na dodatnih devet podgrupa. Grupe su formirane na osnovu prvobitne funkcije prostora i objekata, bez obzira na kasnije transformacije. Osnovne grupe obuhvataju velike prostorne celine i velike komplekse (industrijske, vojne i dr.), dok su podgrupama obuhvaćeni manji kompleksi i pojedinačni objekti različite namene. Posebnu kategoriju čine objekti kinematografskog nasleđa, odnosno bioskopi van funkcije, svrstani u petu grupu istraženih prostora. Iako po osnovnoj nameni pripadaju grupi objekata za kulturno-umetničku delatnost i zabavu, ovde su izdvojeni kao posebna grupa. Osim što reprezentuju fenomen propasti kinematografsko-prikazivačke delatnosti u Srbiji u poslednje dve decenije, bioskopi van funkcije su zbog svoje brojnosti i specifične konfiguracije prostora posebno atraktivni za ovo istraživanje.

I. Napuštena, raseljena i izmeštena mesta

Razloge za „nestajanje“ pojedinih naseljenih mesta, a naročito seoskih naselja u Srbiji, treba tražiti u opadanju broja stanovnika (pad nataliteta i napuštanje ruralnih sredina), ali i u nepostojanju ozbiljne strategije ruralnog razvoja. Podaci govore da u 702 naselja u centralnoj Srbiji i Vojvodini živi manje od po stotinu stanovnika, a kako su ovo uglavnom naselja bez mladih, procenjuje se da će za 20 do 30 godina potpuno opusteti.⁹²

Na teritoriji beogradske opštine Lazarevac pojedina naseljena mesta nestaju iz drugog razloga – vrši se plansko raseljavanje seoskih naselja i izmeštanje objekata, kako bi se došlo do podzemnih ležišta uglja. Takav je slučaj sa selom Sakulja, raseljenim 80-ih godina prošlog veka, a sada i sa selom Vreoci, koje je do pola „progutano“ rudarskim kopovima.

Fenomen mesta koja „nestaju“ nije karakterističan samo za Srbiju. Na uznemirujuće primere napuštenih sela, gradskih četvrti, pa i čitavih gradova, nailazimo širom sveta.⁹³

Razlozi za napuštanje gradova su različiti i mogu biti uzrokovani ratovima, prirodnim ili nuklearnim katastrofama. Pojedini gradovi napušteni su zbog gubitka prvobitne svrhe, npr. nekadašnji periferni trgovinski gradovi, ili rudarski gradovi, a u Kini, gde završava većina svetskih sirovina i gde se zbog jeftine radne snage i odvija veći deo današnje svetske proizvodnje velikih korporacija, veliki graditeljski poduhvati, kao što je izgradnja najveće brane na svetu, uslovljavaju izmeštanje

⁹² Stevanović, Đura, *Pustoš od sedamsto sela*, Politika, 2. decembar 2008, 14

⁹³ 33-Part Guide to Abandoned Places, <http://weburbanist.com/2008/12/05/abandoned-deserted-building-town-city/>, 16.03.2010; 24 Tales of Ghost Towns and Abandoned Cities, <http://weburbanist.com/2008/10/19/ghost-town-abandoned-city-examples-images/>, 16.03.2010; Vanishing America, <http://eastmanimages.com>, 16.03.2010.

čitavih gradova sa prvobitnih lokacija.⁹⁴ Posebno su fascinantna napuštena područja, gradovi, vojni kompleksi i nedovršeni građevinski poduhvati bivšeg Sovjetskog saveza.⁹⁵ Pojedini svetski gradovi, poput Detroita, Ivanova, Vitenberga ili Venecije – najpoznatijeg „umirućeg“ grada, predstavljaju kritične tačke u smislu mogućeg „nestanka“ (Sl. 4).⁹⁶

Sl. 4. Venecija – savremena Atlantida

Predviđa se da će Evropa do 2030. izgubiti trećinu populacije, koja je već sada stara, sa niskom stopom nataliteta. Efekti ove demografske promene najviše će se osetiti u ruralnim područjima.⁹⁷ U istočnim i centralnim delovima Evrope sela „nestaju“ iz vrlo sličnih razloga kao u Srbiji.⁹⁸ Razlozi za „umiranje“ sela u Velikoj Britaniji potpuno su drugačiji, a to su, između ostalog: visoke cene seoskih kuća, zatvaranje malih seoskih škola, skupih za održavanje, kao i seoskih radnji, usled navike da se namirnice kupuju u velikim supermarketima.⁹⁹

U drugim delovima Evrope, npr. u Italiji, nailazimo na primere dobro očuvanih srednjovekovnih naseobina (sela i gradova), bez tragova urbane modernizacije, od kojih su pojedina u potpunosti napuštena, a danas služe kao turističke destinacije.¹⁰⁰

⁹⁴ Iz dokumentarnog filma *Fabrikovani pejzaži / Manufactured Landscapes*, (r: Jenifer Baichwal), Kanada 2006.

⁹⁵ 7 *Abandoned Wonders of the Former Soviet Union*, <http://weburbanist.com/2008/01/27/7-abandoned-wonders-of-the-former-soviet-union-from-submarine-stations-to-unfinished-structures/>, 16.03.2010.

7 (More) *Abandoned Wonders of the Former Soviet Union: From Mining Towns to Oil Rig Cities*, <http://weburbanist.com/2008/04/13/7-more-abandoned-wonders-of-the-former-soviet-union-from-island-fortresses-to-fighter/>, 16.03.2010.

⁹⁶ *Abandonment: 8 Cities That Might Not Make It*, http://weburbanist.com/2009/08/13/8_cities_abandonment_deserted_modern/, 16.03.2010.

⁹⁷ *Dying Villages*, www.dyingvillages.com/index2.php, 16.03.2010.

⁹⁸ Cartwright, A., *Is the Village Dying?*, Development & Transition No.11/2008, 22-23 www.developmentandtransition.net/uploads/issuesAttachments/23/DT11_eng.pdf, 16.03.2010.

⁹⁹ *Dying Villages* (27.09.2007), http://news.bbc.co.uk/cbbcnews/hi/newsid_2250000/newsid_2253500/2253574.stm, 16.03.2010.

¹⁰⁰ *The Ancient Castle of Toiano alle Brote*, www.slowtuscany.it/tuscany/pisa/toiano_ancient_castle.htm, 16.03.2010.

„Umirućim“ selima u Španiji, Francuskoj, Nemačkoj, Poljskoj, Bugarskoj, Rusiji i Grčkoj bavi se projekat „Dying Villages“.¹⁰¹

II. Prostorne celine

Prostorne celine koje čine drugu grupu objekata, mogu se definisati kao arhitektonsko-urbanističke celine u gradskim opštinama i naseljima, često od izuzetnog kulturno-istorijskog značaja. Ovde izdvojene celine karakteristične su po tome što su godinama, pa čak i decenijama sasvim neopravdano zapuštene ili im je dodeljena neadekvatna uloga.

Pojedine prostorne celine Beograda, npr. Staro sajmište u opštini Novi Beograd građene su planski, sa unapred određenom namenom (u konkretnom slučaju u pitanju je sajamska funkcija), da bi tokom narednih decenija, povremenim promenama namene doživele potpunu transformaciju. Pojedine celine formirale su se postepeno, sa izrastanjem određenih naselja, npr. Gročanska čaršija u naselju Grocka u istoimenoj opštini. Sa druge strane, tzv. prostorna celina kod Brankovog mosta nije formirana sa namerom da to i bude, već se izdvojila zahvaljujući sadašnjem stanju pojedinih objekata i lokaciji koja pruža niz mogućnosti u smislu potencijalne transformacije.

III. Industrijske zone i veliki industrijski kompleksi

Razvoj industrije u Beogradu i Srbiji počeo je tek polovinom XIX veka, po oslobođenju glavnog grada i zemlje od turske vlasti, a tekao je naročito u početku sporo, uz veliki broj prepreka, koje su bile uslovljene i nepovoljnim istorijskim okolnostima.¹⁰²

Poslednji veliki pad srpske industrije beleži se od kraja osamdesetih i početka devedesetih godina XX veka, kada je građanski rat na teritoriji bivše Jugoslavije doveo do aktuelne situacije u privredi Srbije i Beograda. Iako to nije jedini razlog prestanka rada različitih preduzeća, sigurno je da je izvršio veliki uticaj na današnje postojanje industrijskih „aveti“ na užoj i široj teritoriji Beograda. Drugi značajan razlog za postojanje nefunkcionalnih objekata, pa i čitavih kompleksa u centralnim gradskim zonama, leži u činjenici da obodi današnjih centralnih beogradskih opština zapravo predstavljaju periferiju nekadašnjeg Beograda. Širenjem gradske teritorije, ovi kompleksi okruženi su stambenim četvrtima, a njihova „neprilagođenost“ okolini došla je do još većeg izražaja prestankom rada i postepenim propadanjem.

Na nešto drugačiju situaciju nailazimo na teritoriji perifernih beogradskih opština. I ovde zapažamo veće i manje industrijske komplekse, najčešće formirane van naseljenih mesta. Za razliku od objekata industrijskog nasleđa u centralnim delovima Beograda, koji su pretežno građeni krajem XIX i početkom ili u prvoj

¹⁰¹ *Dying Villages*, www.dyingvillages.com

¹⁰² Вучо, Никола, *Занатство и индустрија у XIX веку, Историја Београда 2*, Просвета, Београд 1974, 444

polovini XX veka, objekti u perifernim gradskim zonama uglavnom su novijeg datuma. Iako među njima ima onih koji su van funkcije, mnogi su privatizovani i još uvek u upotrebi.

Specifičan „industrijski“ fenomen beleži se u beogradskoj opštini Lazarevac. Kao što je poznato, Rudarski basen Kolubara zahvata značajan deo teritorije opštine. Nakon eksploatacije rude, ogromna prostranstva nekadašnjih kopova ostaju potpuno pusta, čineći tako najveći do sada istražen „prazan“ prostor na teritoriji Beograda. O izuzetnim potencijalima ovog prostora biće više reči u delu teksta posvećenom istraženim prostorima u opštini Lazarevac.

Fenomen propadanja velikih industrija karakterističan je ne samo za našu zemlju, već i za svet u celini. Postindustrijsko razdoblje donelo je značajne promene upravo na planu industrije. Prethodno pomenut projekat grupe autora „Shrinking Cities“¹⁰³ istražuje fenomen na globalnom nivou, ispitujući ponekad i neočekivane aspekte razvoja i propadanja velikih industrija, sa fokusom na četiri svetska regiona i karakterističnim industrijskim gradovima.

Gradovi obrađeni u projektu pretrpeli su, ili još uvek trpe posledice ovog procesa. U pitanju su Detroit, nekada centar američke automobilske industrije, Ivanovo, nekadašnji centar ruske tekstilne industrije, engleski industrijski gradovi Mančester i Liverpool, kao i dva nemačka grada Hale i Lajpcig, u regionu oblikovanom eksploatacijom mrkog uglja i velikim hemijskim radovima.

U studiji „Postindustrijski grad i kulturna politika“, S. Radišić primećuje da opadanje ekonomske moći industrijskih gradova tokom poslednje trećine XX veka, dovodi do nastanka novog tipa globalnog, postindustrijskog grada. Smatra se da su glavni razlozi prelaska iz industrijskog u postindustrijsko društvo tehnološke inovacije i inovacije u oblasti transporta i pojava multinacionalnih korporacija.¹⁰⁴ „Skupljanje“ ili sabijanje teritorija industrijskih gradova, svoje uzroke ima u različitim pojavama: od zastarelosti pojedinih oblasti industrijske proizvodnje, preko nacionalnih i globalnih ekonomskih preokreta, velikih migracija, iscrpljivanja prirodnih bogatstava, ali i političkih promena i ratova.¹⁰⁵

Nekadašnji industrijski gradovi morali su da u novim okolnostima redefinišu svoj identitet i razviju posebne strategije privlačenja novih investitora,¹⁰⁶ o čemu će više reči biti u daljem tekstu.

IV. Vojni kompleksi

U četvrtu grupu objekata spadaju vojni kompleksi van upotrebe.

¹⁰³ www.shrinkingcities.com

¹⁰⁴ Radišić, Slavica, *Postindustrijski grad i kulturna politika*, Kulturni identiteti gradova, KULTURA – časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku (priredila: dr Vuksanović, D.), 122/123, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd 2009, 60

¹⁰⁵ www.shrinkingcities.com.

¹⁰⁶ Radišić, Slavica, *Postindustrijski grad i kulturna politika*, Kulturni identiteti gradova, KULTURA – časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku (priredila: dr Vuksanović, D.), 122/123, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd 2009, 65

„Vlada Srbije je u junu 2006. godine usvojila Master plan kojim se predviđa prodaja 447 vojnih kompleksa javnim nadmetanjem ili ustupanjem budžetskim korisnicima i lokalnim samoupravama, uz nadoknadu.“¹⁰⁷

Položaj u gradu i veličina pojedinih istraženih vojnih kompleksa ukazuje na njihov izuzetan potencijal u smislu moguće buduće namene.

Na primere vojnih kompleksa van funkcije nailazimo i u drugim zemljama, u najbližem okruženju i šire.¹⁰⁸

V. Objekti kinematografskog nasleđa

Najveći broj bioskopa u Srbiji izgrađen je krajem četrdesetih i početkom pedesetih godina XX veka, a srpska kinematografija svoj vrhunac dostiže početkom šezdesetih godina, kada se beleži poseta od oko 60 miliona gledalaca godišnje. 1967. godine Srbija je imala preko 700 bioskopa, što je apsolutni rekord u istoriji njene kinematografije, da bi u tridesetak godina koje slede, u zemlji bilo otvoreno ne više od desetak novih bioskopa, a veliki broj njih je zatvoren i potpuno prestao sa radom.¹⁰⁹

Šezdesetih godina prošlog veka, pojavom televizije, došlo je do krize kinematografije i opadanja posete bioskopima u celom svetu, ali je taj problem svuda trajao do deset godina, da bi se broj gledalaca posle izvesnog vremena obnovio. Kod nas, pojava televizije uticala je na pad broja gledalaca, smanjenje broja bioskopa i pogoršavanje kvaliteta uvoza filmova.

Kao presudna za propast srpskih bioskopa, pokazala se pojava kućnog videa i otvaranje prvih video klubova početkom osamdesetih, čiji broj u narednih pet godina raste, a video postaje nelegalan i izuzetno isplativ posao. U najvećem broju zemalja pokušaj uspostavljanja ilegalnog video tržišta suzbijen je u periodu do tri godine, što kod nas nije slučaj. Tokom devedesetih godina, ilegalnom videu pridružio se i manir ilegalnog prikazivanja filmova na televizijskim stanicama. U ozbiljnom obimu kriza se osetila 1988. godine, kada je u funkciji još uvek 470 bioskopa, a broj gledalaca u Srbiji sveo se na svega trećinu u odnosu na rekordne godine.¹¹⁰

Ipak, samo dno srpska kinematografija je dotakla tokom devedesetih godina prošlog veka. Već 1990. godine u Srbiji radi samo oko 300 bioskopa sa svega 13% nekadašnjeg broja gledalaca. Pored uznapređovalog ilegalnog video biznisa i subjektivni kinematografski problemi (neadekvatan standard bioskopskih dvorana, kinotehnike i zastarele tonske tehnike) vodili su neminovnom krahu celokupne delatnosti. To se i događa tokom 1993. i početkom 1994. kada je samo još tridesetak

¹⁰⁷ Laketić, M., *Ubrzaćemo prodaju vojne imovine* (17.01.2009), www.blic.rs/Vesti/Ekonomija/74563/Ubrzacemo-prodaju-vojne-imovine, 18.03.2010.

¹⁰⁸ *Kasarne omladini* (25.08.2009), www.palelive.com/novosti/rs-bih/4523-kasarne-omladini.html, 18.03.2010. ; Fort Ord Reuse Authority, www.fora.org, 18.03.2010.

¹⁰⁹ Paramentić, Miloš, *Boja mraka*, Formark, Beograd 1995, 25-28

¹¹⁰ Ibid., 28-32

srpskih bioskopa imalo projekcije, sa nepunih pola miliona gledalaca tokom godine.¹¹¹

Krajem 1995.godine, situacija se donekle popravila, a publika se polako vraća u skoro stotinak bioskopa koliko ih radi u Srbiji.¹¹² Rezultati istraživanja koje je u periodu kratkotrajnog oporavka srpske kinematografije (1996/97) sproveo R. Ranković, ukazuju ne samo na strukturu gledalaca na projekcijama, što je i bio osnovni cilj istraživanja, već i na opšte stanje u beogradskim bioskopima.¹¹³

Period opravka nije dugo potrajao, jer već posle 2000. godine dolazi do nove krize usavršavanjem tehnologija za kućno gledanje filmova i pojavom novog ilegalnog tržišta, s tim što su video kasete zamenjene DVD diskovima. U Beogradu i Srbiji, nova bioskopska kriza, znatno gora od one iz devedesetih, dovela je do potpunog sloma srpske i beogradske reproduktivne kinematografske delatnosti.

Bioskopski objekti postali su, uglavnom iz negativnih razloga, predmet većeg interesovanja javnosti tokom 2006/07. godine, kada je zbog drastičnog smanjenja posete došlo do zatvaranja, čak i nekada najaktivnijih beogradskih bioskopa. Tokom 2006. godine, u Beogradu je radilo samo nekoliko pojedinačnih bioskopa „Beograd filma“, nekada najvećeg prikazivača pokretnih slika na teritoriji grada i tadašnjeg vlasnika većine beogradskih bioskopa. Kao glavni razlozi propadanja, u tom preduzeću navođeni su: piraterija, visoke distributerske najamnine, loš kvalitet domaćih filmova i velika ponuda filmova na televizijskim i kablovskim kanalima.¹¹⁴

Većina beogradskih bioskopa zatvorila je svoja vrata krajem 2006. godine, a privatizacija „Beograd filma“ usledila je polovinom februara 2007, kada je prodato 14 bioskopa tog preduzeća.¹¹⁵¹¹⁶ Već tada čula su se pesimistična predviđanja o budućnosti bioskopa, u kojima bi, po promeni vlasnika, umesto prikazivanja filmova mogao „da se zavrti rulet, kladioničarski tiket, da zamirišu pekarski ili parfimerijski asortimani, niknu banke, barovi...“.¹¹⁷

Do početka 2010. šest bioskopa („Voždovac“, „Balkan“, „Kozara“, „Partizan“, „Jadran“ i „Slavica“) prešlo je u ruke novih vlasnika,¹¹⁸ a raspisan je i tender za

¹¹¹ Ibid., 32-33

¹¹² Ibid, 33

¹¹³ Ранковић, Раденко, *Нови биоскопски гледаоци: структура биоскопских гледалаца у Београду на пројекцијама од 22,30 часова*, Зборник радова ФДУ, Год.1, бр.1, Београд 1997, 313-326

¹¹⁴ Arandjelović, I., *Čeka se privatizacija* (18.11.2006), www.politika.rs/rubrike/Kultura/t12382.lt.html, 18.03.2010.

¹¹⁵ Prodati su bioskopi: Kozara, Zvezda, Jadran, Balkan, Odeon, 20.oktobar, Kosmaj, Central, Slavica, Avala, Jedinstvo, Drina, Partizan i Voždovac.

¹¹⁶ Rabrenović, J., *Beogradski bioskopi prodati za devet miliona evra* (17.02.2007), www.politika.rs/rubrike/Ekonomija/t20045.lt.html, 18.03.2010.

¹¹⁷ Lakić, Dubravka, *Bioskop ili kockarnica* (02. 02. 2007), www.politika.rs/rubrike/Kultura/t18653.lt.html, 18.03.2010.

¹¹⁸ Šulović, Sonja, *Samo tabla podseća na stare dane* (05.12.2009), www.blic.rs/Vesti/Beograd/124027/Samo-tabla-podseca-na-slavne-dane, 18.03.2010.

prodaju ostalih bioskopa („Zvezda“, „Kosmaj“, „Odeon“, „Sloboda“, „Avala“, „20. oktobar“) u vlasništvu „Beograd filma“.¹¹⁹

Iako katastrofalna situacija u našoj kinematografskoj delatnosti deluje na prvi pogled kao domaći „proizvod“, postojanje brojne strane literature na ovu temu svedoči o aktuelnosti tog procesa u celom svetu. Tako pojedini autori naglašavaju pojavu prvo televizije, pa zatim videa i DVD-a, kao osnovne uzroke propasti namenski građenih, pojedinačnih bioskopa.¹²⁰ U kratkom pregledu takvih objekata u Velikoj Britaniji, A. Ejls primećuje da je pojava multipleksa¹²¹ osamdesetih godina prošlog veka, donekle popravila situaciju ponovo vrativši publiku u bioskope, ali istovremeno zadajući najčešće fatalan udarac preživelim bioskopima iz „zlatnog doba“ pre 1939. godine.¹²² Pojava savremenih multipleksa kod nas beleži se deceniju kasnije¹²³ u odnosu na ostatak sveta,¹²⁴ a propast klasičnih bioskopa u našoj zemlji je, kao što je već razmatrano, dodatno ubrzana nezaustavljivim širenjem ilegalnog video i DVD tržišta. Ejls ukazuje na još jednu karakterističnu pojavu u Velikoj Britaniji, koja se odnosi na obnovu ili promenu namene nekadašnjih bioskopa. Pojedini, još uvek funkcionalni bioskopi, proglašeni staromodnim tokom šezdesetih godina prošlog veka, podvrgnuti su procesu nemilosrdne modernizacije, a pojedini objekti, naročito u siromašnijim područjima, transformisani su u dvorane za kuglanje, koje su opstale kratko i – što se pokazalo mnogo isplativijim – u igraonice tombole.

Razmatrajući dalju sudbinu bioskopskih objekata, Ejls ukazuje na to, da su zbog opadanja broja gledalaca, mnogi nekada popularni bioskopi bili prinuđeni da izvrše podelu prostora na više malih dvorana, što je neminovno uticalo na kvalitet prikazivanja, a istovremeno je zbog dugogodišnjeg zanemarivanja došlo do postepenog propadanja velikog broja bioskopskih zgrada, od kojih su samo pojedine sačuvane promenom namene u – kao što je već pomenuto – objekte za igre na sreću i ponekad – pozorišta. Po Ejlsu, do prepoznavanja značaja britanske bioskopske arhitekture došlo je prekasno, budući da su mnogi značajni bioskopi zapušteni i demolirani, a zgrade manjih, ranih bioskopa svoju očuvanost duguju prvenstveno individualnim inicijativama vlasnika, koji su na taj način omogućili gledaocima da i dalje gledaju filmove u istorijski netaknutim ili restauriranim okruženjima.¹²⁵

¹¹⁹ Перовић, Љ, „Београд филм“ остаје без биоскопа (27.08.2009),

www.politika.rs/rubrike/Beograd/Beograd-film-ostaje-bez-bioskopa.sr.html, 18.03.2010.

¹²⁰ Pojedinačnih, u smislu postojanja jednog bioskopskog platna, jedne sale za projekcije.

¹²¹ *Multiplex* – bioskopski objekat sastavljen od više sala za projekcije (najčešće 4-12). Nastanak multipleksa još uvek je predmet rasprava, ali smatra se da svoje ishodište ima u bioskopima čiji su krovovi korišćeni za projekcije pod vedrim nebom, što ih zapravo i čini prvim bioskopima sa dva bioskopska platna.

¹²² Eyles, Allen, *Old Cinemas*, Shire Publications, Buckinghamshire 2005, 3

¹²³ Prvi primeri kod nas su Takwood sinepleks i Roda sinepleks, a u poslednjih nekoliko godina i multipleksi Ster Cinemas i Kolosej u novootvorenim beogradskim tržnim centrima.

¹²⁴ Ovde se pre svega misli na razvijene evropske zemlje i SAD.

¹²⁵ Eyles, Allen, *Old Cinemas*, Shire Publications, Buckinghamshire 2005, 29

U svojoj obimnoj studiji o klasičnim američkim bioskopima, autori Ros Melnik i Andreas Fuks,¹²⁶ daju iscrpan pregled razvoja bioskopskih objekata u Sjedinjenim Američkim Državama od početka XX do prvih godina XXI veka.¹²⁷ Naročito je značajno poglavlje o poslednjoj fazi razvoja bioskopa, nezamislivoj iz domaće perspektive, koje nas upoznaje sa pojavom novih megastruktura za prikazivanje filmova, tzv. megapleksa.¹²⁸

Pojavi megapleksa u Sjedinjenim Državama prethodili su tokom kasnih sedamdesetih i osamdesetih godina, pored multipleksa i drugi oblici bioskopskih zgrada: osim pojedinačnih bioskopa i prvih oblika multipleksa,¹²⁹ kao i jedno vreme izuzetno popularnih bioskopa u tržnim centrima,¹³⁰ takođe i ponegde preostali *drive-in*¹³¹ bioskopi.

U analizi uspeha američkih megapleksa, Melnik i Fuks navode svesnost njihovih vlasnika o situaciji sa kojom se suočavaju: kablovska televizija, *Direct TV* i internet i samim tim, udobnost gledanja filmova „kod kuće“. Da bi podstakli potencijalne gledaoce da uprkos svim ovim pogodnostima ipak posete bioskope, oni su postepeno uvodili inovacije kao što su: mnogo veća i udobnija sedišta sa naslonima za ruke, dopunjenim držačima za čaše sa pićem, veća ponuda „brze hrane“ i pića i kada je sam kvalitet prikazivanja filmova u pitanju, uvođenje digitalnog zvučnog okruženja. Ipak, zbog nekoliko puta većih troškova, vlasnici većine bioskopa još uvek se nisu odlučili za potpuno digitalizovanje procesa prikazivanja filmova.

I druge karakteristike sveopšteg globalnog digitalizovanja, utiču na budućnost razvoja bioskopskih objekata. Usavršavanje i dostupnost digitalnih sistema tzv. kućnih bioskopa, omogućava sve većem broju prosečnih gledalaca da u sopstvenom domu postigne atmosferu bioskopske dvorane, pa se predviđa da će doći do ponovnog opadanja broja bioskopske publike, dok će DVD industrija profitirati. Ova činjenica upućuje na nove tendencije u razvoju bioskopa i smatra se da će bioskopi budućnosti možda biti manjih razmera, ali da će nuditi specijalne pogodnosti publici kako bi se tokom gledanja filmova osećala bolje nego „kod kuće“.

¹²⁶ Ros Melnik je ko-osnivač grupe za promociju istorije i očuvanje klasičnih bioskopa *Cinema Treasures*, bazirane na već pomenutoj internet prezentaciji (www.cinematreasures.org). Od osnivanja, decembra 2000. do danas, na sajtu se, uz pomoć volontera iz celog sveta našlo 6,000 klasičnih bioskopa iz preko 35 zemalja.

¹²⁷ Melnick, Ross; Fuchs, Andreas, *Cinema Treasures: A New Look at Classic Movie Theaters*, MBI, St. Paul 2004.

¹²⁸ Megapleks (*megaplex*) je u osnovi definisan kao objekat koji sadrži 16 ili više bioskopskih platana, odnosno sala za projekcije, a posebno grandiozni primeri su oni sa 24 sale, kao npr. AMC Grand 24, prvi te vrste, otvoren u Dalasu u maju 1995.

¹²⁹ U pitanju su bioskopski objekti sa dve (*duplex*, *twins*), tri (*triplex*) ili četiri sale (*quad*).

¹³⁰ *Shopping-mall cinema* – svoje začetak ima u otvaranju prvih dupleks bioskopa u okviru tržnih centara širom SAD, tokom šezdesetih godina prošlog veka.

¹³¹ *Drive-in* – bioskop pod otvorenim nebom u koji se ulazi automobilom, naročito popularan u periodu posle drugog svetskog rata.

Melnik i Fuks zaključuju da će, ironično, na ovaj način digitalna tehnologija zapravo označiti povratak klasičnim bioskopima u novom ruhu, sledeći večitu ljudsku potrebu za boljim, udobnijim, drugačijim.¹³²

VI. Objekti različite namene

Šesta grupa, koja obuhvata objekte različite namene, sadrži devet podgrupa objekata.

a. Industrijski objekti i skladišta

U tu podgrupu spadaju manji industrijski kompleksi i pojedinačni industrijski objekti. Poput prethodno razmatranih industrijskih zona i velikih industrijskih kompleksa, objekti su širenjem gradske teritorije postepeno „opkoljeni“ novim poslovnim i stambenim strukturama. U Beogradu svakodnevno nailazimo na primere ovakvih prostora, npr. IKL i Soko Štark u Knez Danilovoj ulici, „Borac“ u Zemunskoj ulici u Novom Beogradu, Stari mlin u Obrenovcu i mnogi drugi.¹³³

b. Objekti za saobraćaj i komunikacije

Objekti za saobraćaj i komunikacije čine jednu od najmanjih podgrupa objekata. Do sada su istražena tri takva objekta.

Planovi o razvoju Beograda u budućnosti, sa perspektivom izmeštanja železničke pruge koja sada prolazi kroz sam centar grada, ukazuju na to da će se broj ovih objekata u budućnosti povećati i zahtevati promenu namene.

c. Poslovni objekti

Osim značajnih istorijskih objekata pod zaštitom, danas van upotrebe, podgrupa poslovnih objekata obuhvata i građevine novijeg datuma, „ispražnjene“ u poslednje dve decenije gašenjem pojedinih domaćih preduzeća.¹³⁴ Kao primer, možemo navesti veliki broj tržnih centara aktuelnih krajem 80-ih i 90-ih godina prošlog veka, u centralnim i perifernim delovima grada, koji se danas postepeno gase.

Nekada moćan domaći trgovinski lanac Robnih kuća „Beograd“, danas privatizovan, nudi niz prostora sa idejom zadržavanja prvobitne namene.¹³⁵ Pojedini od objekata renovirani su i koriste se kao prodajni prostori, dok drugi, trenutno van

¹³² Melnick, Ross; Fuchs, Andreas, *Cinema Treasures: A New Look at Classic Movie Theaters*, MBI, St. Paul 2004, 193

¹³³ Jedina dva istražena poljoprivredna objekta na teritoriji Beograda svrstana su u ovu podgrupu objekata, sa perspektivom formiranja posebne podgrupe.

¹³⁴ E. B. H., *Velike zgrade čekaju investitore* (23.11.2008), www.politika.rs/rubrike/Beograd/Velike-zgrade-cekaju-investitore.lt.html, 18.03.2010.

¹³⁵ Robne kuće Beograd, www.rkbeograd.rs/presentation/, 18.03.2010.

upotrebe, još uvek čekaju novu namenu. To se odnosi i na robne kuće u manjim mestima, npr. na objekat Robne kuće „Ropočevo“ u Sopotu u istoimenoj beogradskoj opštini.

d. Poslovno-stambeni objekti

Posebno treba izdvojiti objekte projektovane kao stambene prostore sa ateljeima u kojima su živeli i radili naši poznati stvaraoci, npr. kuća vajara Đoke Jovanovića na Vračaru. Tokom istraživanja pokazalo se da u Beogradu postoji veći broj takvih objekata koji su danas zapušteni i traže odgovarajuću revitalizaciju.

e. Stambeni objekti

Samo mali broj „praznih“ stambenih objekata istražen je na teritoriji Beograda. Prema popisu iz 2002. godine u gradskim naseljima u Srbiji broj napuštenih stanova i kuća iznosio je 10.951, a onih koji se koriste povremeno 133.051. Prema rezultatima istog popisa, u srpskim selima bilo je čak 46.814 napuštenih kuća. Ukoliko se ovom broju doda i 144.178 kuća koje su označene kao „privremeno nenastanjene“, dobija se broj od oko 192.000 stambenih objekata u kojima niko ne živi. Pored kuća za stanovanje, tu su i zapušteni pomoćni objekti, njive, voćnjaci itd.¹³⁶

U tu grupu spadaju i stambeni objekti – kuće u seoskim naseljima, koji pripadaju objektima narodnog graditeljstva. Pojedini su pod zaštitom i stari po više od 150 godina.

f. Objekti za kulturno-umetničku delatnost i zabavu

Domovi kulture u naseljima na teritoriji perifernih beogradskih opština izdvojili su se kao posebna pojava tokom istraživanja. Iako svrstani u grupu objekata za kulturno-umetničku delatnost i zabavu, zbog svoje brojnosti mogli bi formirati zasebnu kategoriju.

Karakteristično je da su domovi kulture podizani širom bivše Jugoslavije, pa se slobodno može govoriti o mreži ovakvih objekata, na koje nailazimo čak i u najmanjim selima. Nekada centri kulturnih zbivanja, tokom poslednje dve decenije izgubili su svoju prvobitnu funkciju. Kao jedan od razloga nemogućnosti da se održi prvobitna namena tih objekata, navodi se napuštanje seoskih naselja i odlazak mlađe populacije u gradove.

Pored domova kulture, posebno treba skrenuti pažnju na zapuštene prostore na otvorenom, namenjene za kulturno-umetničke delatnosti, npr. Letnju pozornicu u Topčideru.

¹³⁶ Stevanović, Đura, „Pustoš od sedamsto sela“, Politika, 2. decembar 2008, 14

g. Školski objekti i objekti za naučno-istraživačke delatnosti

U retke primere istraženih objekata u toj podgrupi spadaju stare škole u seoskim naseljima, danas potpuno zapuštene, kao i neuspešni pokušaji da se u samom gradskom jezgri izgrade naučno-istraživačke megastrukture, npr. Naučno-tehnološki park u Zvezdarskoj šumi.

h. Turistički i ugostiteljski objekti

U tu grupu objekata spadaju objekti narodnog graditeljstva – mehane i hanovi, dugi niz godina van upotrebe, kao i savremeni turistički i ugostiteljski objekti, koji ne služe prvobitnoj nameni.

i. Ostali objekti

U procesu istraživanja evidentirana su dva objekta javnih kupatila van funkcije u samom gradskom jezgri – Javno kupatilo „Dunav“ u opštini Stari grad i vračarsko Narodno kupatilo. Javno kupatilo „Dunav“, odnosno Parno kupatilo Braće Krsmanović iz 1901. godine, zaštićeno je kao spomenik kulture. Zbog problema sa dotrajanim instalacijama, prestaje da vrši svoju prvobitnu funkciju 2003. godine, kada prelazi u nadležnost Sekretarijata za kulturu Beograda. Tu se povremeno održavaju umetničke manifestacije, a kupatilo je planirano za kulturni centar.¹³⁷

Osim što predstavljaju prostore o kojima vredi razmišljati u smislu moguće prenamene, javna kupatila pokreću i pitanje „nestanka“ javnih prostora za održavanje higijene u milionskom gradu kakav je Beograd.

¹³⁷ D. M., *Dorćolski „amam“ zove umetnike* (15.02.2008), www.politika.rs/rubrike/Beograd/Dorcolski-amam-zove-umetnike.lt.html, 18.03.2010.

Beogradske opštine – rezultati terenskog istraživanja

Beograd je u svojoj dugoj istoriji nazivan "kapijom" Balkana i "vratima" srednje Evrope, a karakterističan geografski položaj navođen je kao osnovni razlog i pozitivnih i negativnih promena, koje su se na njegovoj teritoriji odigravale.¹³⁸ Specifično za Beograd je i to što se nalazi na ušću reke Save u Dunav, jedne od najznačajnijih evropskih reka, koja svojim tokom povezuje deset evropskih država. Iako je grad „opkoljen“ rekama, najveći deo tog ogromnog potencijala do danas nije iskorišćen.

Da bismo bolje razumeli na koji način se razvijala gradska teritorija, neophodno je da se vratimo u prve decenije XIX veka, kada su se, oslobođanjem države od viševjekovne osmanske vladavine, stvorili osnovni uslovi za početak razvoja Beograda i Srbije u celini. Iako je Hatišerifom od 1830. godine Srbija stekla punu unutrašnju samoupravu,¹³⁹ sve do sedamdesetih godina XIX veka Beograd je „bio jasno podeljen na varoš, opasanu Šancem i na „grad“ – tvrđavu, odvojenu od varoši gradskim poljem – Kalemegdanom“.¹⁴⁰ Stanovništvo varoši u Šancu bilo je grupisano tako što je dunavsku padinu naseljavalo pretežno tursko i jevrejsko stanovništvo, dok su Srbi uglavnom bili naseljeni na savskoj padini.¹⁴¹ Tu je krajem dvadesetih godina XIX veka postepeno stvarano srpsko jezgro.¹⁴²

Da su dobre ideje o uređenju gradskog jezgra, ali i nedovoljno volje i mogućnosti da se one ostvare, postojale i u to vreme, svedoči delo prvog srpskog urbaniste Emilijana Josimovića, profesora Liceja i Velike škole. On 1867. godine objavljuje svoj projekat rekonstrukcije stare varoši u Šancu. Pored toga što razmatra mogućnost preobražaja stare „turske“ mreže uzanih, krivudavih ulica u okviru Šanca, on insistira na organskoj saobraćajnoj povezanosti stare i spoljašnje, nove varoši. Tu

¹³⁸ www.beograd.rs/cms/view.php?id=1027, 21.03.2010.

¹³⁹ Стојанчевић, Владимир, *Политичка историја 1830 – 1839*, Историја београда 2, Просвета, Београд 1974, 95

¹⁴⁰ Максимовић, Бранко, *Урбанистички развој од 1830. до 1914.*, Историја Београда 2, Просвета, Београд 1974, 299

¹⁴¹ Ibid.

¹⁴² Ibid., 300

je i niz drugih predloga: s obzirom na značaj evropske vodene magistrale Dunava – izgradnja uređenog keja oko grada i basenskog pristaništa pored Dunava, probijanje tunela ispod Kalemegdana, kojim bi se ostvarila veza između savskog keja i Dunavskog pristaništa, kao i ozelenjavanje grada, pretvaranjem nekadašnjeg Šanca u šetalište sa parkovima, koji bi se prostirali od Save do Dunava na površini od 50.000 m².¹⁴³

Slika Beograda kakvim ga znamo danas, rađa se, kao što smo videli, tokom XIX, a pre svega u XX veku, u periodu posle Drugog svetskog rata. U međuvremenu, Beograd je svoje lice menjao mnogo puta, pa tako o pojedinim delovima grada i objektima saznajemo isključivo iz literature i u najboljem slučaju, na osnovu sačuvane foto dokumentacije. Izučavajući istoriju Beograda, stičemo utisak da na teritoriji današnjeg grada paralelno obitava veliki broj „nevidljivih“ gradova i da prolazeći svakodnevno uobičajenim putanjama, zapravo prolazimo kroz drevne kapije, sedimo na pragovima davno nestalih javnih i privatnih objekata, prelazimo srušene mostove. Stare „verzije“ Beograda sakrivene su ispod lica današnjeg grada, bez oznaka i putokaza koji bi nam olakšali istraživanje, pa tako otkrivanje istorije Beograda pomalo podseća na prizivanje duhova. Kao da Beograd najbliže opisuje rečenica iz romana „Zlatno runo“, Borislava Pekića: „U takvom gradu(...)nema nasleđivanja. Što za života svoga zagrabiš, to ti je. Samo tebi. Deca sve iz početka moraju.“¹⁴⁴ Koliko istine ima u tim rečenicama, svedoči sama istorija Beograda, koja je zapravo istorija čestih ratova i kratkih perioda mira i kao posledica toga, današnji, pomalo nelogičan, moglo bi se reći i nenamerno postmoderan izgled grada (Sl. 5, 6). Pored toga, sa svojih 17 opština, od kojih su pojedine tek nedavno stekle status gradskih, Beograd danas u sebi sažima i urbane i ruralne karakteristike, predstavljajući na izvestan način Srbiju „u malom“.¹⁴⁵

¹⁴³ Ibid., 307-308

¹⁴⁴ Preuzeto iz: Корићанац, Татјана, *Историјски и утварни ликови Београда*, Музеј града Београда, Београд 2004, 21

¹⁴⁵ Beograd se prostire na površini od 322.268 ha, a prema popisu iz 2002. godine, na široj teritoriji grada živi 1.576.124 stanovnika. Zvanična internet prezentacija grada Beograda; Teritorija, www.beograd.rs/cms/view.php?id=1195, 21.03.2010; Stanovništvo, www.beograd.rs/cms/view.php?id=1199, 21.03.2010.

Sl. 5. Staro i novo

Sl. 6. XX vek

Kada je reč o istraženim praznim prostorima na teritoriji Beograda, situacija u pojedinačnim gradskim opštinama predstavljena je u pregledu koji sledi. Kako bi se prikazali procesi postepenog izrastanja grada, kao i procesi koji su doveli do postojanja praznih prostora, gradske opštine predstavljene su od centralnih ka perifernim. Takva podela odgovara i samom toku terenskog istraživanja.

Od oko 150 istraženih lokacija, detaljnije su predstavljene one koje po svojim karakteristikama najviše odgovaraju osnovnoj orijentaciji istraživanja. Osim istraženih prostora i objekata u potpunosti van upotrebe, prikazani su i oni koji su delimično funkcionalni, ili su, zahvaljujući sprovedenoj ili predviđenoj transformaciji značajni za istraživanje.

Opština Stari grad

Opština Stari grad predstavlja jezgro iz koga je Beograd postepeno izrastao, što je čini idealnim polazištem i za ovo istraživanje. Na teritoriji Starog grada nalazi se najveći i najznačajniji deo arhitektonskog i kulturno-istorijskog nasleđa Beograda, kao i „veliki broj administrativnih i drugih javnih ustanova od republičkog i gradskog značaja.”¹⁴⁶ Ovde svoja sedišta imaju i mnoge ustanove kulture, naučne institucije i druge organizacije.

Kada je reč o praznim prostorima, na teritoriji opštine nailazimo pre svega na objekte industrijskog i kinematografskog nasleđa. Tokom poslednje decenije, veliki broj prostora je zbog atraktivne lokacije promenio vlasnika, a mnoge od njih očekuje transformacija i promena namene.

¹⁴⁶ Opština Stari grad zahvata 473 hektara kopnene površine i 215 hektara akvatorije, što je čini jednom od najmanjih beogradskih opština. Stari grad danas ima blizu 56.000 stanovnika. www.starigrad.org.rs/Article/Article.aspx?CategoryId=1&ArticleId=746, 21.03.2010.

Na teritoriji Starog grada nalazi se nekoliko značajnih kulturno-istorijskih celina, od kojih treba izdvojiti Beogradsku tvrđavu.¹⁴⁷ Istorijska slojevitost prostora koji zauzima Beogradska tvrđava, pruža niz mogućnosti u smislu aktivacije celokupnog kompleksa, a naročito pojedinih delova, danas van upotrebe i nedostupnih javnosti.

Značajna prostorna celina na teritoriji Starog grada je i Skadarlija, poznata kao boemska četvrt Beograda. Nekadašnja atmosfera Skadarlije narušena je u prethodne dve decenije uvođenjem neadekvatnih komercijalnih sadržaja.¹⁴⁸ Početkom 2008. godine, najavljen je projekat koji predviđa da se u Skadarliji, na mestu nekadašnje pivare "Bajloni", izgradi novi komercijalno-poslovni prostor, odnosno multifunkcionalni centar koji bi povezo Cetinjsku i Skadarsku ulicu.¹⁴⁹ Projekat predviđa da se od starih objekata zadrži "kafana "Stara Skadarlija", stari tržni centar, kula, dva autentična zida pivare, kotlarnica i lagumi."¹⁵⁰ U tim podzemnim prostorijama, u sastavu današnje pivare „BIP“, postoje očuvani tankovi stariji od jednog veka, kao i stare mašine za preradu piva. Ispod pivare se nalaze i dva bunara dubine oko 300 metara, iz kojih se crpe pitka voda.¹⁵¹ Po rečima autora projekta, lagumi u koje su bila smeštena burad i cisterne za pivo, trebalo bi da postanu deo turističke ponude Skadarske ulice, a izvorišta termalne i vode za piće otkrivena na ovoj lokaciji – sanirana i zaštićena.¹⁵²

Gledano iz perspektive industrijskog nasleđa, situacija na području Starog grada ne deluje optimistički, budući da stara industrijska zona, delimično i danas aktivna, skoro u potpunosti zatvara prilaz Dunavu. Osnovnu prepreku u „oslobađanju“ beogradskih rečnih obala predstavlja postojanje još uvek aktivne železničke pruge, koja prolazi uz Savu i Dunav kroz sam centar grada, okružuje Kalemegdansku tvrđavu i istovremeno sprečava toliko priželjkivani „silazak grada na reke“.

Sedamdesetih godina XX veka, započet je projekat izgradnje Beogradskog železničkog čvora. Tim projektom predviđeno je izmeštanje Glavne železničke stanice sa današnje pozicije na Savskom trgu u prolaznu stanicu u Prokopu. Izmeštanjem železničke pruge iz Savskog amfiteatra, omogućio bi se prilaz rekama i oslobodile velike površine građevinskog zemljišta.¹⁵³ Projekat do danas nije u potpunosti sproveden, a Železnička stanica „Beograd – Centar“ u Prokopu opslužuje uglavnom prigradsku železnicu.

Takvu situaciju ilustruje prvi istražen prostor na teritoriji Starog grada. U pitanju je železnička stanica „Donji grad“ na Dorćolu. Stanica i dalje vrši svoju

¹⁴⁷ www.beogradskatvrđjava.co.rs

¹⁴⁸ Mučibabić, D., *Skadarlija vraća izgubljeni boemski duh* (22.01.2009), www.politika.rs/rubrike/Beograd/Skadarlija-vraca-izgubljeni-boemski-duh.lt.html, 21.03.2010.

¹⁴⁹ U sastavu centra trebalo bi da budu dva hotela, podzemna garaža, restorani, muzej i nove pešačke zone.

¹⁵⁰ Мучибабић, Д., *Скадарлија 2010 – нови живот боемске четврти*, Политика, 20.02.20008, 23

¹⁵¹ Nikolić, Zoran Lj., Golubović, Vidoje D., *Beograd ispod Beograda*, Službeni list, Beograd 2006, 87

¹⁵² Мучибабић, Д., *Скадарлија 2010 – нови живот боемске четврти*, Политика, 20.02.20008, 23

¹⁵³ Лакић, Марко, *Још један рок за Прокоп* (18.10.2008.), www.politika.rs/rubrike/Ekonomija/Josh-jedan-rok-za-Prokop.sr.html, 21.03.2010.

funkciju, sa perspektivom prestanka rada ukoliko se problem izmeštanja železničke pruge reši kako je prethodno pomenuto. Železnička stanica „Donji grad“ od značaja je za istraživanje i kao jedna od tačaka koja naglašava urbanistički apsurd pojedinih delova Beograda. Neposredno iza stanice, prema rečnoj obali i Dunavskom keju podignut je niz stambenih blokova, koji gledaju direktno na prugu i nizove starih železničkih kompozicija, formirajući pravi postindustrijski pejzaž (Sl. 7).

Sl. 7. Železnička stanica „Donji grad“

Savladavanjem pruge i izlaskom na Dunavski kej, krećući se u pravcu Pristaništa „Dunav“, na prostoru Dorćolske marine nailazimo na jedan od istraženih industrijskih objekata – termoelekttranu „Snaga i svetlost“.¹⁵⁴

Istorija TE „Snaga i svetlost“ počinje u periodu posle Prvog svetskog rata, kada nagli porast beogradskog stanovništva i veliki zamah građevinskih delatnosti zahtevaju povećanje proizvodnog kapaciteta postojeće električne centrale. Opština 1929. godine raspisuje konkurs i jednoj švajcarskoj grupi izdaje dozvolu za isporuku električne energije u trajanju od dvadeset pet godina, što dovodi do osnivanja „Društva snaga i svetlost a.d.“ u Bazelu. Električna centrala podignuta je u periodu od 1930 do 1932. godine. Počinje sa isporukom energije 1932., kada je obustavljena proizvodnja u staroj centrali,¹⁵⁵ a prestaje sa radom 1970. godine.

Potpuna rekonstrukcija Dorćolske marine u ekskluzivni stambeni i poslovni kvart najavljena je 2007. godine.¹⁵⁶¹⁵⁷ Podaci govore i o tome da se planira restauracija i rekonstrukcija pojedinih delova samog objekta, koji bi na taj način postali integralni deo rekonstruisane Marine: „Obnovićemo kran koji je nekada vozio ugalj do stare centrale i crpnu stanicu koja se tamo nalazi. Taj prostor će biti korišćen kao galerija da bismo pokazali istoriju ovog mesta, koje je švajcarska firma

¹⁵⁴ Dorćolska marina zapravo koristi jaz izgrađen za potrebe stare elektrane.

¹⁵⁵ Вучо, Никола, *Привредни развој града од 1919. до 1941*, Историја Београда 3, Просвета, Београд 1974, 219

¹⁵⁶ Авакумовић, Маријана, *Ускоро луксузна градња марине на Дунаву*, Политика, 19. март 2007,

5

¹⁵⁷ Engel Marina Dorćol, www.engel-marina-dorcol.com, 21.03.2010.

„Light and Craft“ podigla 1932. godine.“¹⁵⁸ Obilaskom elektrane tokom 2009. godine, ustanovljeno je da najavljena rekonstrukcija još uvek nije započeta (Sl. 8, 9). Budući da se u okviru projekta rekonstrukcije pominju samo kran i crpna stanica, ostaje pitanje šta će se u budućnosti dogoditi sa samim objektom elektrane, koji je u priličnoj meri devastiran.

Sl. 8. TE „Snaga i svetlost“ 2007.

Sl. 9. TE „Snaga i svetlost“ 2009.

U neposrednoj blizini Dorćolske marine nalaze se i silosi „Žitomlina“, pomenuti u uvodu kao mesto koje se povremeno koristi u kulturno-umetničke svrhe.¹⁵⁹ Pojedini izvori govore u prilog tome da se na lokaciji „Žitomlina“ planira realizacija projekta stambeno-poslovnog kompleksa. Projektom je predviđeno da se, pored novoizgrađenih objekata, za različite sadržaje iskoriste već postojeći silosi i zgrada mlina.¹⁶⁰

Još uvek na desnoj obali Dunava, u podnožju Beogradske tvrđave, nailazimo na „Beko“ građen u prvoj polovini XX veka. Proizvodnja odeće bila je prvobitna namena tog velikog industrijskog kompleksa, danas van upotrebe. U međuvremenu, „Beko“ je promenio vlasnika, a na tom potezu površine od oko 4,33 hektara planira se izgradnja ekskluzivnog hotelsko-rezidencijalnog kompleksa.¹⁶¹

U istražene industrijske objekte na Dorćolu spadaju i dva objekta u Skenderbegovoj ulici. Fabrika žica i gvožđa Gliše Josipovića, građena početkom XX veka, sada se koristi kao poslovni i magacinski prostor. U neposrednoj blizini nalazi se i zgrada termocentrale, dodeljena Muzeju nauke i tehnike.

Jedan od „dorćolskih“ industrijskih objekata van funkcije „otkriven“ tokom istraživanja Starog grada je i objekat „Staklopana“ u ulici Cara Dušana, prikriven

¹⁵⁸ Преузето из: Авакумовић, Маријана, *Марина „Дорћол“ у новом руху*, Политика, 6. и 7. 01. 2007, 25

¹⁵⁹ www.mikser.rs/map.html, 07.04.2010.

¹⁶⁰ (AG Nekretnine) *East point projekat na Dorćolu, na Dunavu: Stari mlin* (29.06.2009), www.ekapija.com/website/sr/page/243641, 07.04.2010.

¹⁶¹ *Beograd u zoni Kalemegdana dobija hotel sa 5+ zvezdica, rezidencijalni kompleks i sportski i trgovinski centar namenjen samo – korisnicima ovog kompleksa* (11.07.2008), www.ekapija.com/website/sr/page/181229, 21.03.2010.

visokom ulaznom kapijom i na prvi pogled „nevidljiv“ (Sl. 10). Buduća funkcija ovog prostora za sada je nepoznata.

Prvi sused „Staklopana“ je i najstariji sačuvan stambeni objekat u Beogradu, sagrađen sa još šest identičnih zdanja od 1724. do 1727. godine u vreme austrijske vladavine Beogradom (Sl. 11).

Sl. 10. „Staklopan“

Sl. 11. Najstarija kuća u Beogradu

Sledeći istražen objekat na teritoriji Starog grada potvrđuje da su obale beogradskih reka predodređene za formiranje najzagonetnijih i urbanistički najdiskutabilnijih gradskih celina. Kao pandan TE „Snaga i svetlost“, sa suprotne strane Kalemegdanske tvrđave, na desnoj obali Save, smestili su se nekadašnji magacini pristaništa Beograd, poznati pod nazivom Beton hala. U blizini današnjeg pristaništa „Sava“, magacini su izgrađeni oko 1937. godine kako bi služili za smeštaj robe dopremene rekom.

Uprkos upečatljivom izgledu, Beton hala je arhitektonski prilično jednostavna. Ona predstavlja niz jednakih magacinskih prostora ukupne površine oko 6.000 m², čija je veličina menjana pregrađivanjem ili uklanjanjem zidova. Od starih postrojenja, sačuvan je samo jedan kran za utovar i istovar robe (Sl. 13).¹⁶² Uprkos svojoj impozantnosti, Beton hala istorijski nije toliko značajna, koliko njeno okruženje: nekadašnje privredno i kulturno središte starog srpskog Beograda, kao i blizina Savskog pristaništa, koje postaje sve atraktivnije usled učestalih dolazaka stranih turističkih brodova.¹⁶³

U periodu od 2005. godine do danas preduzete su određene mere za unapređenje ovog, prethodno prilično zapuštenog dela grada. Postavljen je novi pristan za brodove, otvorena prodavnica suvenira u Beton hali, a uređenje obale nastavljeno je renoviranjem starih i otvaranjem novih ugostiteljskih objekata. Jedan od osnovnih uzroka sporih promena u uređenju ovog dela grada zapravo je železnička pruga, koja, kao i na dunavskoj obali, preseca prostor, odvajajući obalu

¹⁶² Kran je sačuvan pojedinačnom inicijativom i otkupljen od strane vlasnice jednog od preduzeća koja posluju u Beton hali.

¹⁶³ Станковић, Дана, *Беле лађе у белом граду*, Магазин бр. 504, Политика, 3. јул 2005, 30-31

Save od Karađorđeve ulice i stepeništa koje vodi ka Kosančićevom vencu i centru grada. (Sl. 11).

Sl. 11. Železnička pruga, još uvek u funkciji

Prostor Beton hale, koji je do 2005. godine uglavnom izdavan u zakup kao magacinski i poslovni prostor, postepeno doživljava transformaciju. U uvodu je pomenuto da je 2006. godine, uspešnom revitalizacijom i adaptacijom jednog dela objekta, u Beton hali otvorena galerija „Superspace“, kao i pojedini komercijalni prostori (Sl. 12).¹⁶⁴

Galerija „Superspace“ važila je za jedan od najkvalitetnijih izložbenih prostora u gradu. Galerijski prostor nedavno je transformisan u restoran, priključujući se tako tendenciji otvaranja niza ugostiteljskih prostora u nekadašnjim magacinima Beton hale.

Sredinom 2008. godine, objavljeno je da je prostor Beton hale dat na korišćenje „državnim organima, ustanovama i organizacijama koje će kroz održavanje kulturno-obrazovnih manifestacija i izložbenih postavki promovisati kulturni, istorijski, društveni i sportski razvoj Srbije.“¹⁶⁵

¹⁶⁴ Ћириловић, Милорад, *Оживљена бетоњерка*, Политика, 24.07.2006, 9

¹⁶⁵ Vest objavljena na sajtu Ministarstva kulture Srbije pod nazivom "Бетон хала" - место на којем ће се укрштати креативна енергија и уметнички догађаји (30.07.2008) – www.kultura.gov.rs/?jez=sc&p=3510, 21.03.2010.

Do nove promene u statusu objekta dolazi krajem 2009. godine, kada Beton hala prelazi u nadležnost Grada Beograda. Kako je najavljeno, po utvrđivanju zatečenog stanja, biće razmatrani predlozi za dalje korišćenje objekta.¹⁶⁶

Sl. 12. Beton hala – staro i novo

Sl. 13. Kran – odoleva vremenu

Pored istraženih industrijskih objekata, na teritoriji opštine Stari grad nalazi se i veliki broj objekata kinematografskog nasleđa. Većina bioskopa van funkcije koncentrisana je upravo na području centralne gradske opštine. Ovde su početkom XX veka i otvarani prvi beogradski bioskopi, od kojih se mnogi još uvek nalaze na prvobitnim lokacijama.

Beograd je prvi put video film svega pet meseci posle rođenja kinematografije i prve filmske projekcije u pariskom Grand kafeu, 28. decembra 1895. godine.¹⁶⁷ Projekcija je održana 6. juna 1896. godine (25. maja po starom kalendaru) u gostionici kod „Zlatnog krsta“ na Terazijama.¹⁶⁸

Prva filmska predstava u sali hotela „Bulevar“ zabeležena je 1898. godine, a ovde je otvoren i jedan od prvih srpskih stalnih bioskopa, današnji „Balkan“.¹⁶⁹ U periodu od 1908. do 1928. godine, prve stalne bioskope u Srbiji otvaraju uglavnom domaći ljudi vezani za jedno mesto, npr. vlasnici kafana i hotela, obično kao dopunsku delatnost.¹⁷⁰ 1910. godine, tadašnja Srbija i Beograd dobijaju prvi namenski, od drveta sagrađen bioskop – „Moderni bioskop“ braće Savić u Kolarčevoj ulici. U to vreme u Srbiji i Vojvodini radi preko 40 stalnih bioskopa, a u narednom periodu u Beogradu se otvara još nekoliko značajnih bioskopa (npr. 1911. godine „Kasina“, na čijem mestu je današnja „Kozara“).¹⁷¹

¹⁶⁶ Vuković, Boris, „Beton hala“ ponovo vlasništvo Grada (22.12.2009),

www.blic.rs/Vesti/Beograd/126608/Beton-hala-ponovo-vlasnistvo-Grada, 21.03.2010.

¹⁶⁷ Ранковић, Раденко, *Нови биоскопски гледаоци: структура биоскопских гледалаца у Београду на пројекцијама од 22,30 часова*, Зборник радова ФДУ, Год.1, бр.1, Београд 1997., стр. 313

¹⁶⁸ Paramentić, Miloš, *Boja mraka*, Formark, Beograd 1995, 11-12

¹⁶⁹ Ibid., 16

¹⁷⁰ Kosanović, Dejan, *Počeci kinematografije na tlu Jugoslavije: 1896 – 1918*, Institut za film: Univerzitet umetnosti, Beograd 1985, 31

¹⁷¹ Paramentić, Miloš, *Boja mraka*, Formark, Beograd 1995, 17

Posle čuda rađanja filma, prvi sledeći revolucionarni čin bilo je uvođenje ton filma, koji je svoju svetsku premijeru doživeo krajem 1928. i početkom 1929. godine. Dvadesetog decembra 1929. beogradski bioskop „Koloseum“ (današnji „Zvezda“) dao je prvu ton film projekciju u Srbiji. Već krajem 1930., većina vodećih beogradskih i srpskih bioskopa imala je ton uređaje, od kojih najbolje „Kolarac“ i „Luksor“ (današnji „20. oktobar“).¹⁷²

U periodu između 1925. i 1935. godine, broj bioskopa u Srbiji nije povećavan, što se menja u poslednjih nekoliko godina pred početak drugog svetskog rata, kada je između ostalih (oktobra 1940.) otvoren i bioskop „Beograd“, kao jedan od najboljih evropskih bioskopa tog vremena, a na čijem mestu se sada nalazi Pozorište na Terazijama.¹⁷³

Posleratni razvoj srpske kinematografije razmatran je u poglavlju o grupama objekata.

„Balkan“, „20.oktobar“, „Zvezda“, „Kozara“, samo su neki od bioskopa na teritoriji Starog grada koje je vredelo istražiti.

Bioskop „Balkan“ nalazi se u neposrednoj blizini Trga Republike, na uglu ulica Braće Jugović i Bulevara despota Stefana, u zgradi nekadašnjeg hotela „Bulevar“ građenog oko 1880. godine.¹⁷⁴ Tu je, kako je prethodno pomenuto, prva filmska predstava održana 1898. godine.

Hotel je kasnije promenio ime u „Opera“, budući da je u sali hotela od 1909. do 1911. godine predstave davala i prva opera u Beogradu. Stalni bioskop u hotelu pod nazivom „Grand bioskop porodice Gomon“ počeo je da radi 1912. godine, a posle Prvog svetskog rata u sali hotela počinje sa radom bioskop, koji se takođe zvao „Opera“. Današnje ime „Balkan“, bioskop je dobio 1928. godine, kada je promenio vlasnika.¹⁷⁵ Zgrada u kojoj se bioskop nalazi, pod zaštitom je kao spomenik kulture (Sl. 14).

Zalaganjem domaćih filmskih radnika, bioskopu „Balkan“ koji je poput većine beogradskih bioskopa privatizovan početkom 2007. godine, na kratko je vraćena prvobitna namena.¹⁷⁶ Bioskop je radio od marta 2008. godine, da bi u martu 2010. ponovo zatvorio svoja vrata.¹⁷⁷

Bioskop „Jadran“ nalazi se na centralnom beogradskom Trgu Republike. U februaru 2008. godine, u renoviranom objektu, otvoren je prvi domaći digitalni bioskop „Jadran 2K DLP“. Kapacitet sale smanjen je sa 333 na 120 mesta, instalirano je novo platno i ozvučenje. Između sedišta su ugrađeni stolovi za posluženje, za koje je planirano da stiže iz kafea koji se smestio na ulazu u bioskop (Sl. 15). Renovirani bioskop otvoren je premijerama domaćih animiranih filmova u 3D kompjuterskoj

¹⁷² Ibid., 19

¹⁷³ Ibid., 21

¹⁷⁴ Ђурић-Замоло, Дивна, *Градитељи Београда 1815-1914*, Музеј града Београда, Београд 2009, 375

¹⁷⁵ *Zatvaranje Balkana* (25.03.2010), www.seecult.org/vest/zatvaranje-balkana, 27.03.2010.

¹⁷⁶ (Tanjug) *Ponovo radi bioskop Balkan* (22.03.2008), www.blic.rs/Kultura/34994/Ponovo-radi-bioskop-Balkan, 27.03.2010.

¹⁷⁷ (Beta) *Bioskop Balkan se zatvara 28. marta* (24.03.2010), www.blic.rs/Kultura/Vesti/182234/Bioskop-Balkan-se-zatvara-28-marta, 27.03.2010.

tehnologiji, a najavljeno je da će repertoar naginjati “alternativnim” ostvarenjima.¹⁷⁸ Dolaskom novog vlasnika, od prethodno navedenih aktivnosti ostala je samo ugostiteljska.

Sl. 14. Bioskop „Balkan“

Sl. 15. Kafe u bioskopu „Jadran“

Bioskop „20. oktobar“, nekadašnji „Luksor“, nalazi se na početku Balkanske ulice, preko puta hotela Moskva. Spada u red najstarijih prostora za prikazivanje filmova kod nas i može se tretirati kao jedan od prvih dupleksova u Beogradu. Velika terasa na vrhu zgrade, nekada korišćena kao letnja bašta za prikazivanje filmova, danas je potpuno zapuštena. Zgrada u kojoj se bioskop nalazi, građena je 1920. godine, ali nije pod zaštitom.¹⁷⁹ Jedno vreme u holu bioskopa nalazio se tzv. *slot klub* (Sl. 16).¹⁸⁰ Objekat je danas van upotrebe.

Najavljivano je da bi „20. oktobar“ mogao biti pretvoren u multipleks, ukoliko se ponovno aktiviranje bioskopa „Jadran“ pokaže kao uspešno.¹⁸¹ Tender za prodaju pojedinih bioskopa i drugih objekata raspisan 2009. godine od strane sadašnjeg vlasnika, upućuje na sasvim drugačiju budućnost ovog značajnog objekta kinematografskog nasleđa.¹⁸²

¹⁷⁸ *Ponovo bioskop Jadran na Trgu Republike* (31.01.2008), www.seecult.org/node/25986, 27.03.2010.

¹⁷⁹ www.beogradfilm.co.rs/20okt_sr.html, 27.03.2010.

¹⁸⁰ *Slot club* (engl.) je naziv za mesto sa tzv. „poker aparatima“.

¹⁸¹ *Oživljen Jadran, moguće još bioskopa* (05.02.2010), www.seecult.org/node/26665, 27.03.2010.

¹⁸² *Перовић, Љ, „Београд филм“ остаје без биоскопа* (27.08.2009), www.politika.rs/rubrike/Beograd/Beograd-film-ostaje-bez-bioskopa.sr.html, 18.03.2010.

Sl. 16. „Faraon“ u bioskopu „20. oktobar“

Sl. 17. Bioskop „Zvezda“

Na Terazijama, u blizini „20. oktobra“, nalazi se i bioskop „Zvezda“, takođe van upotrebe. Objekat je građen početkom XX veka, tačnije oko 1902. godine kao atelje fotografa Milana Jovanovića.¹⁸³ „U prizemlju su se nalazila dva lokala: salon za prijem i prodavnica fotografija, a na spratu sam fotografski atelje, koji je stepeništem imao direktnu vezu sa salom za prijem. Zbog boljeg osvetljavanja ateljea, ceo zid sprata i krov bili su zastakljeni. Ova prvobitna fasada, koja se samo delimično vidi na nekim fotografijama, danas je izmenjena.“¹⁸⁴

U tom objektu nešto kasnije otvoren je i bioskop „Koloseum“, koji je, kao što je već pomenuto, dao i prvu ton filmsku projekciju u Srbiji. Objekat je pod zaštitom kao kulturno dobro (Sl. 17).

U blizini „Zvezde“ i „20.oktobra“, u pokrivenom prolazu Bezistan koji povezuje Terazije i Trg Nikole Pašića, nalazi se bioskop „Kozara“. Prethodno je pomenuto da je na mestu ovog bioskopa, 1911. godine podignut bioskop „Kasina“, jedan od prvih u gradu.

U neposrednoj blizini „Kozare“, u jednom od terazijskih pasaža, nalazi se i bioskop „Kosmaj“. Smešten je u prizemlju zgrade koja je građena 1937. godine, a bioskop je u funkciji od pre drugog svetskog rata.¹⁸⁵

Na samoj granici opština Stari grad i Savski venac, na uglu ulica Kraljice Natalije i Kneza Miloša smestio se bioskop „Odeon“ (Sl. 18). „Na ulazu u objekat nalaze se dva prodajna lokala i poseban poslovni prostor. Objekat ima dva pomoćna izlaza, od kojih jedan vodi ka ulici Kneza Miloša, gde se vodi i druga, manja bioskopska sala sa malim ugostiteljskim objektom“, poznatija kao „Mali Odeon“.¹⁸⁶

¹⁸³ Ђурић-Замоло, Дивна, *Градитељи Београда 1815-1914*, Музеј града Београда, Београд 2009, 25, 36

¹⁸⁴ Ibid., 25

¹⁸⁵ www.beogradfilm.co.rs/kosmaj_sr.html, 27.03.2010.

¹⁸⁶ www.beogradfilm.co.rs/odeon_sr.html, 27.03.2010.

Sl. 18. „Odeon“

Poslednji kinematografski objekat van funkcije istražen na teritoriji Starog grada i jedini koji nije u vlasništvu „Beograd filma“, bioskop „Millenium“, nalazi se u Spasićevom prolazu, između Obilićevog venca i ulice Kneza Mihaila. Bioskop koristi deo stambenog objekta, a otvoren je posle 2000. godine na mestu gde se prvobitno nalazio bioskop „Mala Morava“.

Od poslovnih objekata na teritoriji Starog grada, izdvaja se upečatljiva zgrada „Beobanke“ u ulici Zeleni venac. Prostor na oko 8.300 kvadrata godinama je prazan. Zgrada je od 2007. godine u vlasništvu države, a namenjena je Ministarstvu pravde. 2008. godine najavljen je početak rekonstrukcije tog zdanja, što se do danas ipak nije dogodilo.¹⁸⁷

Opština Savski venac

Savski venac se ubraja u najstarije beogradske opštine.¹⁸⁸ Pruža se od samog gradskog jezgra, duž desne obale Save prema opštinama Čukarici i Rakovici. Opština je bogata objektima kulturno-istorijskog i industrijskog nasleđa, a na njenoj teritoriji nalaze se i značajne kulturne, naučne i druge javne institucije.¹⁸⁹

Uprava Opštine Savski venac jedna je od prvih koja je odgovorila na dopis o projektu „Prazni prostori Srbije“. Tokom rada na projektu, ustanovljeno je i da Savski venac spada u malobrojne gradske opštine, koje ulažu napore da aktiviraju opštinske „prazne“ prostore.

U aktivnosti Opštine Savski venac, koje se sprovode u cilju realizacije konkretnih projekata revitalizacije zapuštenih prostora, ubrajaju se i podrška otvaranju Kulturnog centra „Grad“¹⁹⁰ u objektu skladišta iz 1884. u ulici Braće

¹⁸⁷ D. M. Oronulo zdanje nekadašnje „Beobanke“ (12.05.2008), www.politika.rs/rubrike/Beograd/Oronulo-zdanje-nekadashnje-Beobanke.lt.html, 27.03.2010.

¹⁸⁸ Opština Savski venac zauzima teritoriju od 1.580 hektara, a prema popisu iz 2002.godine, na njenoj teritoriji živi nešto više od 46.000 stanovnika, www.savskivenac.rs, 28.03.2010.

¹⁸⁹ www.savskivenac.rs, 28.03.2010.

¹⁹⁰ www.gradbeograd.eu

Krsmanović, kao i inicijativa za organizaciju kulturnih aktivnosti i programa u objektu Spomen kuća kralja Petra u ulici Vase Pelagića. Kao korisnik Spomen kuće, Opština Savski venac izvršila je adaptaciju prostora, sa namerom da se tu ubuduće održavaju različita kulturna dešavanja.¹⁹¹

Od 2009. godine, povremeno se održavaju kulturne manifestacije u još jednom zapostavljenom gradskom prostoru – amfiteatru koji se nalazi u sastavu Muzeja „25.maj“.¹⁹² Nešto kasnije videćemo da u Beogradu postoji više primera takvih prostora „na otvorenom“, koji su godinama, pa i decenijama van upotrebe.

Jedan od transformisanih prostora u opštini Savski venac je i nekadašnji NOLIT-ov magacin knjiga u ulici Kraljevića Marka, 2007. godine adaptiran u programski prostor Doma omladine Beograda.¹⁹³ Osim što se prostire na dva nivoa od oko 1600m², sama konfiguracija prostora pruža nebrojeno mnogo mogućnosti za organizovanje najrazličitijih događaja (Sl. 19). Tu je održana i prezentacija magistarske teze „Centar za scenska istraživanja – FABRIKA SNOVA“ (Sl. 20).¹⁹⁴

Sl. 19. Prilaz „Magacinu“

Sl. 20. Prezentacija magistarske teze u „Magacinu“

Ulica Kraljevića Marka spušta se prema savskoj obali i istraženju prostornoj celini u neposrednoj blizini Brankovog mosta. Istraživanje ovog dela Savskog venca predstavlja nastavak istraživanja desne savske obale na teritoriji Starog grada.

Širenjem Beograda van granica Šanca u pravcu Savskog pristaništa, po oslobađanju od turske vlasti, u tom delu grada postepeno se stvara srpski trgovinski i saobraćajni centar. Beogradska carinarnica i Konzulat predati su srpskoj upravi 1833. godine, a do 1835. završeni su novi Konzulat i Đumrukana (Carinarnica).¹⁹⁵

¹⁹¹ Општински информатор *Савски венац* (посебно издање за 2009. годину), <http://savskivenac.rs/lists/informator-2009.pdf>, 28.03.2010, 18-19

¹⁹² Ibid., 38-39

¹⁹³ www.domomladine.org/sr_RS/O-nama.html, 28.03.2010.

¹⁹⁴ Prezentacija magistarske teze *Centar za scenska istraživanja – FABRIKA SNOVA* (autor: Tamara Jovanović), Magacin u Kraljevića Marka, Beograd, jul 2007.

¹⁹⁵ Po želji kneza Mihaila Obrenovića da u Srbiji počne organizovana pozorišna delatnost i naređenjem Praviteljstva (Vlade), izvršena je adaptacija prostorije jednog velikog magacina u zgradi beogradskog Đumruka (Carinarnice) na obali Save, izgrađene 1835. godine. Tako je osnovano prvo

Zgrada Đumrukane i obližnjeg hotela „Kragujevac“, kojih više nema, nalazile su se u blizini tada najraskošnijih kuća u Beogradu, u kojima je živela elita iz doba kneza Miloša, a koje su porušene u savezničkom bombardovanju 1944.godine.¹⁹⁶

U trouglu ulica Karađorđeve, Braće Krsmanović i Travničke smestilo se nekoliko objekata van upotrebe, koji bi dobijanjem nove funkcije svakako doprineli oživljavanju ovog nekada značajnog dela grada (Sl. 21).

Pored magacina adaptiranog u Kulturni centar Grad, u ulici Braće Krsmanović nalazi se zgrada stare carinarnice,¹⁹⁷ van upotrebe godinama unazad (Sl. 22). U tom objektu su, sudeći po oznakama na fasadi, tokom godina poslovala različita preduzeća. Nedavno je sa zgrade, koja je pod zaštitom, u potpunosti uklonjen krov, a izgleda da se radi o rekonstrukciji i restauraciji fasade.¹⁹⁸ Pitanje buduće namene objekta ostaje otvoreno.

Sl. 21. Prostorna celina kod Brankovog mosta

Sl. 22. Stara carinarnica

U istoj ulici nalazi se i nekadašnji magacin „Centrotekstila“, privatizovan i van upotrebe (Sl. 23). Svi navedeni objekti zauzimaju parnu stranu ulice Braće Krsmanović i okrenuti su prema Savi. Direktan prilaz reci sprečava postojeća železnička pruga.

beogradsko pozorište – Teatar na Đumruku. Ovo je i jedan od najranijih domaćih primera korišćenja „alternativnog“ prostora u umetničke, tačnije pozorišne svrhe. Đumrukana je teško oštećena pri bombardovanju Beograda 1944, a srušena je 1945. godine, prilikom raščišćavanja grada. ; Поповић, Жорж, *Театар на Ђумруку*, Позоришне новине, год. I, бр. 6, Политика, март 2006.

¹⁹⁶ Nikolić, Zoran Lj., Golubović, Vidoje D. *Beograd ispod Beograda*, Službeni list, Beograd 2006, 29

¹⁹⁷ Maljković, Sanja, *Napušteni prostori Beograda I deo*, www.kvartmagazin.rs/active/sr-latin/home/clanak/_params/kv_clk_id/4333.html, 28.03.2010.

¹⁹⁸ Izvođenja radova na rekonstrukciji i restauraciji fasade objekta u Beogradu, Braće Krsmanovića 2 – JP "Poslovni prostor Savski venac", Beograd (07.05.2008), www.ekapija.ba/website/bih/print.php?id=168958, 28.03.2010.

Sl. 23. Magacin u ul. Braće Krsmanović

Krećući se iz ulice Braće Krsmanović, Travničkom prema Karađorđevoj ulici, nailazimo na manji objekat, magacin „Metalservisa“ van upotrebe. Objekat je „zalepljen“ za jednu od najlepših građevina u Beogradu – zgradu Beogradske zadruge (Sl. 24).

Beogradska zadruga u Karađorđevoj broj 48, pod zaštitom kao kulturno dobro od velikog značaja, sagrađena je između 1905. i 1907. godine. Delo je dvojice arhitekata, Nikole Nestorovića i Andre Stevanovića. Objekat je rađen pod neposrednim uticajem Pariske izložbe iz 1900. godine, „gde je kulminirao dekorativizam pariske škole.“¹⁹⁹ Projektovana je kao monumentalni ugaoni objekat, a „funkcionalni raspored i organizacija prostora usklađeni su sa opštom arhitektonskom kompozicijom tako da su bočni traktovi namenjeni radnom delu, a središnji reprezentativnom i javnom.“²⁰⁰ Zgrada, čiji se poslednji korisnik, preduzeće „Geozavod“, iselio pre nekoliko godina, poslednji put je obnovljena posle Drugog svetskog rata, a konzervatorski radovi na svečanoj sali rađeni su 1986. godine. Za 2010. godinu planirana je obnova fasade, kao i zamena i rekonstrukcija pojedinih spoljnih delova zgrade. Za sada nema govora o uređenju enterijera, što bi, s obzirom na stanje u kome se zgrada nalazi, takođe bilo neophodno.²⁰¹

Prostor objekta je van upotrebe, osim kancelarija u prizemlju koje su zamenile nekadašnje dućane. Zdanje je dodeljeno Ministarstvu pravde na korišćenje. Tu se povremeno održavaju pojedine manifestacije, npr. 2009. godine organizovana je izložba pod nazivom *Bruketa i Žinić OM: Dizajn!*²⁰², kada je veliki broj posetilaca imao priliku da se uveri u velelepnot i očigledne potencijale tog zdanja. „Prema

¹⁹⁹ Ђурић-Замоло, Дивна, *Градитељи Београда 1815-1914*, Музеј града Београда, Београд 2009, 246-248.

²⁰⁰ *Споменичко наслеђе Србије, непокретна културна добра од великог и изузетног значаја* (уредио: Милић, М.), Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1998, 109

²⁰¹ Мучибабић, Д, *Васкрс стогодишње палате*, Политика, 10.10.2009, 24

²⁰² *Gužva na Bruketi i Žiniću* (05.08.2009), www.seecult.org/vest/guzva-na-bruketi-i-zinicu, 28.03.2010.

predlogu Zavoda za zaštitu spomenika kulture grada Beograda, zdanje Beogradske zadruge namenjeno je za zadužbinu sveukupnog stvaralaštva Srba u svetu.²⁰³

Sl. 24. Beogradska zadruga

Kada je reč o zaštićenim građevinama od velikog značaja, treba pomenuti još jedan objekat na teritoriji Savskog venca. Radi se o zgradi Oficirske zadruge u Masarikovoj ulici (Sl. 25). Podignuta je 1908. godine prema projektu Svetozara Jovanovića, uz saradnju D. Vladislavljevića i V. Popovića. „Koncipirana je kao ugaoni objekat poslovno-trgovačke namene. Ima podrum, suteran, prizemlje i dva sprata.“²⁰⁴ Zgrada predstavlja „uspelo ostvarenje eklektične arhitekture, u kojoj su primenjeni i klasični elementi“,²⁰⁵ a u manjoj meri i stilska obeležja secesije. U tom objektu, ukupne površine oko 5000 m², danas u privatnom vlasništvu, nekada je uspešno poslovala Robna kuća „Kluz“. U toku 2009. godine, to upečatljivo zdanje ugostilo je značajne manifestacije poput Belgrade Design Week-a²⁰⁶ i Festivala nauke.²⁰⁷ Za sada ostaje otvoreno pitanje buduće namene objekta.

²⁰³ Korlat, Nataša, *Spasavanje stogodišnje lepote* (29.09.2009), www.blic.rs/Vesti/Beograd/112990/Spasavanje-stogodisnje-lepote, 28.03.2010.

²⁰⁴ *Споменичко наслеђе Србије, непокретна културна добра од великог и изузетног значаја* (уредио: Милић, М.), Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1998, 112

²⁰⁵ Ђурић-Замоло, Дивна, *Градитељи Београда 1815-1914*, Музеј града Београда, Београд 2009, 192-193

²⁰⁶ *Belgrade Design Week 2009* (21.05.2009), www.seecult.org/vest/belgrade-design-week-2009, 28.03.2010.

²⁰⁷ Festival nauke, www.festivalnauke.org/2009/rs/archive/index.html, 28.03.2010.

Sl. 25. Oficirska zadruga

Sl. 26. Generalštab

U neposrednoj blizini Oficirske zadruge, u ulici Kneza Miloša, nalaze se zgrade Generalštaba arh. Nikole Dobrovića, najznačajniji objekti socijalističkog modernizma, teško oštećeni tokom bombardovanja Beograda 1999. godine (Sl. 26).²⁰⁸ Generalštab nije predviđen za prodaju, a još uvek nije doneta odluka o njegovoj obnovi ili rekonstrukciji.²⁰⁹

Jedan od objekata oštećenih u bombardovanju je i zgrada bivšeg Saveznog MUP-a u ulici Kneza Miloša. Na tom mestu novi vlasnik je predvideo gradnju luksuznog objekta na 100 hiljada kvadrata, u kome bi trebalo da bude „hotel, kongresne dvorane, kuglane, bazeni, restorani, fitnes centar, saune, pa i beogradski „Diznilend“.“²¹⁰

Kada je u pitanju industrijsko nasleđe na teritoriji Savskog venca, treba pomenuti zonu kod Mostarske petlje sa objektima kao što su devastirani Mlin Prvog akcionarskog društva, Fabrika hartije Milana Vape i BIGZ.

Reprezentativni primeri industrijske arhitekture dve različite epohe, Prvi akcionarski mlin i zgrada BIGZ-a, smešteni su neposredno jedan pored drugog. Prvi akcionarski mlin počeo je sa radom 1901. godine kao višeeetažni mašinski mlin, nekoliko decenija najveći tog tipa na Balkanu. Mlin, koji uživa status kulturnog dobra, u lošem je stanju, naročito posle požara, u kome su izgoreli čitava unutrašnjost i krov zgrade mašinskog dela objekta.²¹¹ Iako je od požara prošlo više od 10 godina, a između ostalog i zbog vlasničkih sporova, do danas ništa nije preduzeto da bi se

²⁰⁸ Поповић, С, *Зјапи празнина свуда око нас*, Вечерње новости – додатак „Култура“, 18.06.2008, IV-V

²⁰⁹ Laketić, M., *Ubrzaćemo prodaju vojne imovine* (17.01.2009), www.blic.rs/Vesti/Ekonomija/74563/Ubrzacemo-prodaju-vojne-imovine, 05.03.2010.

²¹⁰ N. K. *Drvo na petom spratu ruševine u Kneza Miloša*, www.blic.rs/Vesti/Beograd/101967/Drvo-na-petom-spratu-rusevine-u-Kneza-Milosa, 30.03.2010.

²¹¹ Куленовић, Рифат, *Индустријско наслеђе Београда*, Годишњак града Београда XLVII – XLVIII, Београд 2000 – 2001, 144

situacija popravila. Najavljeno je da se na toj lokaciji planira izgradnja modernog hotela i poslovnog objekta, što izgleda podrazumeva i rekonstrukciju samog objekta Mlina (Sl. 27).^{212,213}

Zgrada BIGZ-a (Beogradskog grafičko-izdavačkog zavoda), odnosno Velike državne štamparije, sagrađena je od 1935. do 1940. godine po projektu Dragiše Brašovana (Sl. 28).²¹⁴ Donedavno BIGZ je radio smanjenim kapacitetom, što je uslovalo pražnjenje čitavih spratova, koji su zatim delimično popunjeni novim sadržajima. Prostor je privatizovan, a izdaje se u zakup umetničkim ateljeima, muzičkim studijima i sl. Iako se ne može govoriti o organizovanom „osvajanju“ BIGZ-a, činjenica je da je deo ovog prostora već neko vreme „jedno od žarišta prestoničkog anderground života”.²¹⁵ Umetnici koji ovde rade osnovali su i udruženje građana pod nazivom Manekeni BIGZ-a „sa ciljevima okupljanja umetnika i promocije njihovog rada, integracije ugroženih i diskriminisanih društvenih i kuturoloških podgrupa u šire društvo, i razvoja ekološke svesti i svesti o ljudskim pravima.”²¹⁶ Neizvesno je koliko će trenutna situacija potrajati i da li će i BIGZ uskoro dobiti novu i ne-umetničku funkciju.

Sl. 27. Mlin Prvog akcionarskog društva

Sl. 28. Mlin i BIGZ – prvi susedi

Preko puta Starog mlina i BIGZ-a, u neposrednom susedstvu Beogradskog sajma, nalazi se još jedan značajan industrijski objekat. U pitanju je Fabrika hartije Milana Vape, izgrađena u periodu od 1921. do 1924. godine na prostranom zemljištu između železničke pruge i desne obale Save. U vreme kada je građena, spadala je u red velikih i modernih fabrika sa sopstvenom industrijskom železničkom prugom, kejom na obali Save za pristajanje brodova i šlepovima sa električnim kranom za

²¹² Spasić, Vladimir, *Austrijanci grade hotel u najstarijem mlinu Evrope* (14.02.2008), www.glas-javnosti.rs/clanak/glas-javnosti-14-02-2008/austrijanci-grade-hotel-u-najstarijem-mlinu-evrope, 30.03.2010.

²¹³ www.soravia.rs/index.php?id=44, 30.03.2010.

²¹⁴ Несторовић, Богдан, *Градитељи Београда 1919 – 1941*, Историја Београда 3, Просвета, Београд 1974, 190

²¹⁵ *O Bigzašenju, MANEKENI BIGZA* (priredili: D. Lučić i S. Stojanović-Sinister), www.poezin.net/sajt/2009/12/23/o-bigzasenju-manekeni-bigza/, 30.03.2010.

²¹⁶ UG MANEKENI BIGZA, www.facebook.com/group.php?gid=131894031238

istovar i utovar robe.²¹⁷ Objekat je u dobrom stanju, a danas je u upotrebi kao poslovni prostor.

U delu Savskog venca prema Karađorđevom parku u blizini Kliničkog centra Srbije, nailazimo na izuzetno dobro očuvan industrijski objekat iz prve polovine XX veka, u kome je dugi niz godina poslovalo preduzeće Inex Borac – Industrija precizne mehanike, elektrotehnike i metalnih proizvoda. Druga dva objekta ovog preduzeća smeštena su na teritoriji opštine Novi Beograd i danas su van upotrebe.²¹⁸ Posle 2000. godine preduzeće je privatizovano, a sada radi znatno smanjenim kapacitetom, pod nazivom Success Borac (Sl. 29).

Sl. 29. Inex Borac = Success Borac

Jedini istraženi objekat kinematografskog nasleđa na teritoriji Savskog venca je bioskop „Partizan“ na Savskom trgu, preko puta Glavne železničke stanice. Najpoznatiji po projekcijama karate i erotskih filmova, bioskop je promenio vlasnika, a danas je van upotrebe. Jedino je još funkcionalan seks šop na ulazu u bioskop.²¹⁹

Jedan od zapuštenih prostora koji zavređuje posebnu pažnju, a spada u grupu objekata za kulturno-umetničku delatnost i zabavu je letnja pozornica u Topčideru (Sl. 30). Površine 800 m², sa 1.800 mesta za gledaoce, pozornica je podignuta 1947. godine, a smeštena je u krečnjačkim stenama „na mestu gde se nekad nalazio „Mašin majdan“ – kamenolom iz koga je vađena građa za prve dedinjske i topčiderske vile, ali i za ovu, danas zaboravljenu i pustu scenu”.²²⁰ Tu su uglavnom održavani koncerti ozbiljne muzike, operne, baletske i pozorišne predstave.²²¹ „Rađena prema projektu čuvenog arhitekta Rajka Tatića, koji je ideju o pozornici imao još pre Drugog svetskog rata, Topčiderska letnja scena sa prostorom

²¹⁷ Вучо, Никола, *Привредни развој града од 1919. до 1941., Историја Београда 3*, Просвета, Београд 1974, 229

²¹⁸ Vidi str. 67

²¹⁹ Перовић, Љиља, *Коцкарнице и магацини протерали биоскопе* (06.07.2009), www.politika.rs/rubrike/Beograd/94321.sr.html, 30.03.2010.

²²⁰ Beoković, J.; Lucić, J., *Zmije na topčiderskoj Letnjoj pozornici* (30.04.2008),

www.politika.rs/rubrike/Beograd/Zmije-na-topchiderskoj-Letnjoj-pozornici.lt.html, 30.03.2010.

²²¹ Ibid.

za orkestar i izvođače, bila je samo deo celine u kojoj je kasnije trebalo izgraditi upravnu zgradu sa garderobama, galeriju sa još 700 mesta, hotel za gostujuće umetnike. Međutim, posle samo nekoliko sezona, zbog letnjih kiša i činjenice da ovaj prostor nije održavan, pozornica je polako počela da odumire i zarasta u korov da bi, izuzev nekoliko tehno-žurki, u njoj opstao samo restoran „Topčiderska noć”.²²²

Sl. 30. Letnja pozornica u Topčideru

Istraživanjem jednog od „zagonetnih“ praznih prostora na teritoriji Savskog venca u ulici Kneza Miloša preko puta Opštine Savski venac, a u neposrednom susedstvu ambasada Nemačke i Hrvatske, došlo se do saznanja da je u pitanju objekat u vlasništvu Republike Gvineje (Sl. 31). Kako je sredinom 2008. godine najavio ambasador te države u Beogradu, trebalo je da objekat postane diplomatsko predstavništvo države, koje će pokrivati ceo Balkan.²²³ Ipak, revitalizacija i rekonstrukcija objekta do danas nisu započete.

Sl. 31. Kuća u Kneza Miloša 66

²²² Ibid.

²²³ Miković, N., *Zapadna Afrika na Savskom vencu* (05.08.2008), www.politika.rs/rubrike/Beograd/Zapadna-Afrika-na-Savskom-Vencu.lt.html, 30.03.2010.

Opština Palilula

Palilula je najveća beogradska opština. Prostire se na obe obale Dunava, koje povezuje Pančevački most. Karakteristično je da se teritorija opštine Palilula sastoji od tri kompleksne celine – gradske (smeštene skoro u samom centru Beograda), prigradske i seoske.²²⁴

Na teritoriji Palilule zastupljene su sledeće kategorije praznih prostora: industrijske zone, veliki industrijski kompleksi i manji industrijski objekti, a tu su i dva objekta kinematografskog nasleđa.

Industrijska zona koja zauzima deo desne obale Dunava na teritoriji Starog grada, a o kojoj je prethodno bilo reči, prelazi na palilulsku teritoriju, tvoreći na taj način neprobojan zid prema Dunavu i formirajući poseban „industrijski grad“ unutar grada. Prostor zahvata obalu reke od Dorćolske marine, okružuje Pristanište „Dunav“ i provlači se ispod Pančevačkog mosta, prostirući se preko Ade Huje prema Karaburmi. Osim delimično funkcionalnih industrijskih pogona, tu se nalazi i veliki broj objekata koji su promenili namenu u magacinsko-poslovni i prodajni prostor, ali i objekata, pa i čitavih fabričkih kompleksa van funkcije. Prethodnih godina bilo je reči o uređenju tog dela grada, što odgovara podacima o nameri kompletne rekonstrukcije prilaza beogradskim obalama.²²⁵ Tokom 2009. godine javnosti je prezentiran projekat „Grad na vodi“, koji predviđa izgradnju stambeno-poslovnog kompleksa na ovom potezu, sa perspektivom otvaranja grada prema Dunavu.²²⁶

Na sajtu Opštine Palilula pominje se da je u Generalnom planu Grada Beograda jedan od stratezijskih ciljeva „Dunavska orijentacija Beograda“. Ta orijentacija se ogleda kroz nizanje različitih privrednih, turističkih, rekreativnih i stambenih sadržaja duž desne obale Dunava, kao i raznovrsnu izgradnju na levoj obali Dunava, počev od novog rekreativnog ostrva, pa zaključno sa novim pristaništem. Novost u ovom planu jeste i predlog smanjenja industrijskih kapaciteta na području Ade Huje.²²⁷

Priobalje poznato pod imenom Ada Huja nalazi se na samo četiri kilometra od centra Beograda, a proteže se od Pančevačkog mosta do sela Višnjica. Taj prostor godinama je služio kao deponija. Tu se i dalje vrši istovar otpada, što bi u skorijoj budućnosti trebalo da se promeni. Po novom Generalnom planu Beograda, Ada Huja bi trebalo da postane ekološka zona u kojoj će se graditi trgovačko-ugostiteljski i sportski objekti.²²⁸

Industrijski kompleksi u palilulskoj industrijskoj zoni koji privlače pažnju su nekadašnji industrijski giganti Beogradski pamučni kombinat (Sl. 32) i Beogradski

²²⁴ Zauzima površinu od 44.661 hektara, od čega uži gradski deo zauzima 4.536 ha. Na teritoriji Palilule živi 155.902 stanovnika, www.palilula.org.rs/index.php?option=com_content&task=view&id=12&Itemid=28, 30.03.2010.

²²⁵ Авакумовић, Маријана, *Изазов за архитекте*, Политика, 23. фебруар 2007, 25

²²⁶ Vuković, Boris, *Glavni problem – saobraćajne gužve* (29.01.2010.)

www.blic.rs/Vesti/Beograd/174390/Glavni-problem--saobracajne-guzve, 30.03.2010.

²²⁷ www.palilula.org.rs/index.php?option=com_content&task=view&id=15&Itemid=31, 01.04.2010.

²²⁸ www.palilula.org.rs/index.php?option=com_content&task=view&id=17&Itemid=33, 01.04.2010.

vunarski kombinat. Oba kompleksa građena početkom XX veka, danas su privatizovana, a ostaje otvoreno pitanje revitalizacije i buduće namene.

Sl. 32. Beogradski pamučni kombinat

Na teritoriji Palilule nalazi se još nekoliko industrijskih objekata van funkcije, od kojih se izdvajaju dva u Knez Danilovoj ulici. Jedan od njih je „Prva srpska fabrika aviona Živojina Rogožarskog a. d.“ osnovana 1934. godine (Sl. 33).²²⁹ Tu je dugo vremena radila Industrija kugličnih ležajeva (IKL). Fabrika je privatizovana, a prema određenim izvorima na tom mestu predviđa se izgradnja stambeno-komercijalnog kompleksa.²³⁰

U neposrednom susedstvu IKL-a je i fabrika Soko Štark iz oko 1940. godine (Sl. 34).²³¹ Jedno vreme potpuno napuštena, fabrika je imala ulogu romskog skvota. Sam objekat, pored prizemlja, prostire se na dve etaže, a sadrži i pomoćne zgrade koje okružuju unutrašnje dvorište. Tokom 2006. godine objekat je privatizovan, kada je prema nezvaničnim informacijama trebalo da počne i njegova rekonstrukcija u poslovni prostor. Poslednjim obilaskom, krajem 2009. godine, ustanovljeno je da je, poput IKL-a, objekat u istom stanju kao i pre nekoliko godina, a jedina pozitivna razlika je u tome što je uvedeno obezbeđenje objekta.

²²⁹ Вучо, Никола, *Привредни развој града од 1919. до 1941., Историја Београда 3*, Просвета, Београд 1974, 228

²³⁰ (anonim), *Moderni centar niče umesto IKL-a* (03.02.2009), www.24sata.rs/vesti.php?id=44445, 01.04.2010.

²³¹ Куленовић, Рифат, *Индустријско наслеђе Београда*, Годишњак града Београда XLVII – XLVIII, Београд 2000 – 2001, 145

Sl. 33. Fabrika aviona /IKL/

Sl. 34. Soko Štark

Predstavnici kinematografskih objekata na teritoriji opštine su bioskopi „Slavica“ i „Drina“. Bioskop „Slavica“ nalazi se u ulici Marijane Gregoran u centru beogradskog naselja Karaburma (Sl. 35, 36).²³² To je namenski projektovan bioskopski objekat, građen 1970. godine. Osim što je privatizovan, bioskop Slavica je danas van upotrebe i u potpunosti zapušten. Loše stanje u kome se objekat nalazi još više dolazi do izražaja u odnosu na lepo uređen park u kome je lociran, kao i u odnosu na osnovnu školu u neposrednom susedstvu.²³³

Sl. 35-36. Bioskop „Slavica“

Bioskop „Drina“ u Bulevaru despota Stefana jedno vreme je služio kao bazar robe, da bi slično bioskopu „20. oktobar“ u svom prostoru „ugostio“ *slot klub* „Faraon“.²³⁴ Na tom mestu danas se nalazi kockarnica.²³⁵

²³² Milanović Hrašovec, Ivana, *Filmski obrti* (17.07.2008), www.vreme.com/cms/view.php?id=650636, 01.04.2010.

²³³ Ovo je i jedan od retkih beogradskih bioskopa van funkcije, kome su posvećene dve Facebook grupe: Bioskop Slavica i Otvaranje diskoteke na Karaburmi!

²³⁴ Milanović Hrašovec, Ivana, *Filmski obrti* (17.07.2008), www.vreme.com/cms/view.php?id=650636, 01.04.2010.

Opština Vračar

Nevelika po površini Vračar je jedna od istorijski najznačajnijih gradskih opština.²³⁶ Uprava Opštine Vračar jedna je od prvih koja je odgovorila na dopis o projektu.²³⁷

Kada je reč o praznim prostorima pogodnim za transformaciju, detaljnijim istraživanjem dolazi se do zanimljivih otkrića, pa pored bioskopa "Avala" treba pomenuti kuću vajara Đoke Jovanovića, Narodno kupatilo u Mišarskoj i pojedine manje industrijske i poslovne objekte, naročito u zoni Južnog Bulevara.

Prostorna celina istražena na teritoriji Vračara je Trg Slavija, jedna od ključnih i urbanistički najneobičnijih gradskih tačaka (Sl. 5, 6, 37). Na prvi pogled prostor Slavije deluje „popunjeno“. Ipak, detaljnijim ispitivanjem zaključujemo da su to zapravo prostori samo privremeno ispunjeni određenim sadržajima. Na mestima nekadašnjih objekata, od kojih je jedan i bioskop „Slavija“, srušen 1991. godine,²³⁸ prazan prostor popunjen je parkinzima i uličnim tezgama. Nesklad naročito dolazi do izražaja poređenjem tih prostora i okolnih objekata iz različitih epoha – građevina sa kraja XIX i iz prve polovine XX veka, hotela „Slavija“ i „Slavija Lux“ iz 60-ih i 80-ih godina prošlog veka i naročito, zastakljenog „giganta“ izraslog 90-ih godina XX veka, čiji prostor sada koristi Narodna banka Srbije.

Sl. 37. Slavija

Bioskop „Avala“ nalazi se u Mileševskoj ulici, u delu Vračara poznatijem kao Crveni krst. Donekle zaklonjen od pogleda, prostor bioskopa zahvata jednu od bočnih strana objekta u kome se nalazi i Beogradsko dramsko pozorište. Krećući se od reprezentativne fasade pozorišta prema zadnjem delu objekta, vidimo očigledne

²³⁵ Перовић, Љ, „Београд филм“ остаје без биоскопа (27.08.2009),

www.politika.rs/rubrike/Beograd/Beograd-film-ostaje-bez-bioskopa.sr.html, 18.03.2010.

²³⁶ Sa oko 80.000 stanovnika i svega 292 ha teritorije, opština Vračar je najmanja i najgušće naseljena beogradska opština. www.vracar.rs/o-vracaru/istorijat-vracara.php, 18.03.2010.

²³⁷ Na osnovu informacija dobijenih na sastanku sa predstavnicima Uprave GO Vračar, najveći problem opštine upravo je nedostatak praznih prostora i to pre svega za dečje vrtiće.

²³⁸ Milanović Hrašovec, Ivana, *Filmski obrti* (17.07.2008), www.vreme.com/cms/view.php?id=650636, 01.04.2010.

znake propadanja, a kompletan utisak dopunjen je prizorom terase na koju se nekad izlazilo iz bioskopa, a koja je danas puna đubreta i obrasla rastinjem (Sl. 38, 39).

Sl. 38. „Avala“ – ulaz u bioskop

Sl. 39. Terasa bioskopa

Kada su u pitanju nedovršeni građevinski poduhvati, treba pomenuti poslovni objekat u delu Južnog bulevara prema Autokomandi (Sl. 40). Gradnja tog objekta počela je još 90-ih godina prošlog veka. Osim što predstavlja ruglo za nedavno renoviran Južni bulevar, taj objekat postao je i mesto okupljanja „ilegalnih stanara“.

Sl. 40. Nedovršeni objekat u Južnom bulevaru

Kuća vajara Đoke Jovanovića u Skerlićevoj ulici, u neposrednoj blizini Narodne biblioteke Srbije, sagrađena je 1926. godine po modelu poljskih vila i zamisli arhitekta D. Šiđanskog (Sl. 41). Pored toga što je imala stambenu funkciju, služila je i kao vajarski atelje. Kuća je danas u lošem stanju, fasada koju krasi dve skulpture je oronula, a prozori nekadašnjeg ateljea su polomljeni. Kuća je pod zaštitom i u privatnom vlasništvu.²³⁹

²³⁹ M.P. – D.B.M, *Svedočanstvo o zaboravu* (14.08.2008.), www.novosti.rs/vesti/kultura.71.html:220769-Svedocanstvo-o-zaboravu, 01.04.2010.

Sl. 41. Kuća vajara Đoke Jovanovića

Sl. 42. Narodno kupatilo u Mišarskoj

Jedan od istraženih objekata je i Narodno kupatilo u Mišarskoj ulici, pod zaštitom kao objekat gradske arhitekture. Nije u osnovnoj funkciji, povremeno se koristi kao poslovni prostor, a ostaje otvoreno pitanje rekonstrukcije i buduće namene objekta (Sl. 42).

Opština Zvezdara

Najzagonetniji prazan prostor u opštini Zvezdara²⁴⁰ je nedovršeni naučno-tehnološki park građen pri Institutu „Mihajlo Pupin“ (Sl. 43, 44). „Sakriven“ u Zvezdarskoj šumi, kompleks obuhvata nekoliko objekata, od ukupno 25, koliko je izgleda bilo planirano u projektu nastalom krajem 80-ih godina prošlog veka.²⁴¹

²⁴⁰ Teritorija Opštine Zvezdara prostire se na površini od oko 3.165 ha, a ovde živi oko 132.000 stanovnika. www.zvezdara.com, 01.04.2010.

²⁴¹ www.beobuild.rs/forum/viewtopic.php?pid=13388, 01.04.2010.

Sl. 43-44. Naučno-tehnološki park

Jedini istražen kinematografski objekat u opštini Zvezdara je Letnja bašta „Beograd“, nekada bioskop na otvorenom u Bregalničkoj ulici (Sl. 45). Na parceli od 25 ari nalaze se izbetoniran plato – letnja bašta bioskopa, projektorska kuća i bivša pozornica,²⁴² koje se sada u koriste u stambene svrhe. Prostor, privatizovan kao i većina drugih kinematografskih objekata, predviđen je za prodaju.²⁴³

Sl. 45. Letnja bašta „Beograd“

Jedan od istraženih objekata je i stari tramvajski depo u Bulevaru kralja Aleksandra, u čijem prostoru je već dugi niz godina smešten prodajni centar – bazar robe, jednostavno nazvan „Depo“. Fenomen bazara²⁴⁴ prisutan je na ovim prostorima još od vremena turske vladavine, ali je svoj ponovni procvat doživeo tokom devedesetih godina prošlog veka.

Prema Generalnom urbanističkom planu, na toj lokaciji je dozvoljena gradnja zdanja do 10.000m².²⁴⁵

Opština Voždovac

Opština Voždovac „obuhvata dve celine - gradsko jezgro, kombinovano od starih naseobina poput Lekinog brda i Dušanovca i mnogobrojnih savremenih stambenih celina, a zatim korpus prigradskih naselja koja se protežu duž starog kragujevačkog drumu.“²⁴⁶

²⁴² www.beogradfilm.co.rs/lbbg_sr.html, 01.04.2010.

²⁴³ Перовић, Љ, „Београд филм“ остаје без биоскопа (27.08.2009), www.politika.rs/rubrike/Beograd/Beograd-film-ostaje-bez-bioskopa.sr.xml, 18.03.2010.

²⁴⁴ Bazar (pers.) – pijaca, vašarište, pokrivena čaršija.

²⁴⁵ Е. В. Н., *Velike zgrade čekaju investitore* (23.11.2008), www.politika.rs/rubrike/Beograd/Velike-zgrade-cxekaju-investitore.lt.xml, 18.03.2010.

²⁴⁶ Opština Voždovac zauzima površinu od 14.864 ha, sa oko 152.000 stanovnika. www.vozdovac.rs/index.php?option=com_content&task=view&id=21&Itemid=40, 01.04.2010.

Tokom istraživanja izdvojila su se dva karakteristična prazna prostora – bioskop “Voždovac” i Stara mehana u Kumodražu.

Bioskop „Voždovac“ u ulici Vojvode Stepe, privukao je pažnju, slično bioskopu „Slavica“ na Karaburmi svojom izdvojenosti u odnosu na okolne objekte (Sl. 46). Namenski projektovan kao bioskop, građen tokom 60-tih i 70-tih godina prošlog veka, taj objekat površine 940 m² van upotrebe je od 1997. godine.²⁴⁷ Prostrani prilaz bioskopu danas se uglavnom koristi kao parking, a u samom objektu jedno vreme se nalazio i salon automobila. 2007. godine bioskop je demoliran.

Privatizacija nije donela velike promene, jer je ocenjeno da “Voždovac nije adekvatan za modernu bioskopsku delatnost”.²⁴⁸

U nekoliko navrata potpisivane su peticije i organizovane akcije i performansi za ponovno otvaranje bioskopa kao višenamenskog centra, ali bez rezultata.²⁴⁹ “Voždovac” je i dalje zatvoren, a njegova sudbina za sada neizvesna.

Sl. 46. Bioskop „Voždovac“

Sl. 47. Stara mehana u Kumodražu

Stara mehana u Kumodražu iz prve polovine XIX veka, pod zaštitom kao objekat narodnog graditeljstva, nekada je služila kao glavno svratište i konačište na starom kragujevačkom putu (Sl. 47). U međuvremenu, mehana je svoju ulogu menjala više puta, pa je tako tokom Drugog svetskog rata tu bila žandarmerijska stanica,²⁵⁰ a do pre sedam-osam godina služila je kao ogranak Gradske biblioteke.²⁵¹ Slično drugim beogradskim opštinama i u opštini Voždovac postoji

²⁴⁷ Šulović, Sonja, *Samo tabla podseća na stare dane* (05.12.2009), www.blic.rs/Vesti/Beograd/124027/Samo-tabla-podseca-na-slavne-dane, 18.03.2010.

²⁴⁸ Šulović, Sonja, *Samo tabla podseća na stare dane* (05.12.2009), www.blic.rs/Vesti/Beograd/124027/Samo-tabla-podseca-na-slavne-dane, 18.03.2010.

²⁴⁹ Slično bioskopima „Slavica“ i „Fontana“, i „Voždovac“ ima svoju Facebook stranicu, pod nazivom BIOSKOP VOŽDOVAC FAN CLUB

²⁵⁰ Apostolovski, D., *Bolji dani za „Staru mehanu“*, <http://arhiva.glas-javnosti.rs/arhiva/2002/12/24/srpski/BG02122306.shtml>, 01.04.2010.

²⁵¹ M.R.B.-LJ.P., „Stara mehana“ postaje vrtić, www.politika.rs/rubrike/Beograd/Stara-mehana-postaje-vrtic.lt.html, 01.04.2010.

problem nedostatka prostora za dečje vrtiće. Pojedini domovi kulture van funkcije u seoskim naseljima opštine Voždovac već su preuređeni u obdaništa.²⁵² Donedavno, slična sudbina bila je namenjena i Staroj mehani, koja je trebalo da bude adaptirana u prostor za dopunsku nastavu predškolaca jednog od voždovačkih vrtića.²⁵³

Najnoviji podaci na sajtu Opštine Voždovac, govore u prilog tome da će rekonstrukcijom Stare mehane meštani dobiti kulturno-uslužni centar, a Osnovna škola „Vojvoda Stepa“ u susedstvu prostor za svoje aktivnosti.²⁵⁴

Opština Čukarica

Opština Čukarica takođe spada u centralne gradske opštine.²⁵⁵ Na teritoriji opštine nalazi se industrijski kompleks van funkcije koji zahteva posebnu pažnju. U pitanju je Prva srpska fabrika šećera „Dimitrije Tucović“ (Sl. 48 ,49).

Zbog nepovoljnih uslova za razvoj industrije šećera, ova grana industrijske proizvodnje u Srbiji se pojavljuje sa velikim zakašnjenjem – početkom XX veka. Grupa nemačkih industrijalaca, vlasnika velike fabrike šećera u Regensburgu, dobija 1898. povlastice od vlade za osnivanje preduzeća pod firmom „Kralj. srp. povlašćena fabrika šećera u Beogradu, Hake, Goldšmit i Vajnšenk“. Za izgradnju šećerane iskorišćeno je 10 hektara državnog zemljišta na Čukarici, a naknadno je od Topčiderske ekonomije dokupljeno još 29.662 m² zemljišta. Fabrika, koja je ujedno bila i prva fabrika šećera u Srbiji, počela je sa radom 1900. godine. Tokom Prvog svetskog rata fabrika je bombardovanjem teško oštećena, a 1919. godine prešla je u državno vlasništvo.²⁵⁶ Novoosnovana država, imala je ukupno devet fabrika šećera, a beogradska Fabrika šećera na Čukarici vremenom je zauzela vodeće mesto u ovoj grani industrije. Naročito brz razvoj fabrike započeo je 1926. godine, kada je otkupljuje država.²⁵⁷ Devedesetih godina XX veka jedan deo fabrike je, kao što je u uvodnim razmatranjima pomenuto, adaptiran u pozorište KPGT, što taj objekat čini jednim od prvih industrijskih objekata u savremenom Beogradu upotrebljenih u umetničke svrhe.

Kompleksi šećerane nalaze se na dve lokacije, u opštini Čukarica, i u Padinskoj skeli (opština Palilula). Stara fabrika šećera na Čukarici, koja je predmet

²⁵² *Deo doma kulture u Belom potoku preuređuje se u vrtić* (03.06.2009), www.beograd.rs/cms/view.php?id=1347432, 01.04.2010.

²⁵³ M.R.B.-L.J.P., „*Stara mehana*“ *postaje vrtić*, www.politika.rs/rubrike/Beograd/Stara-mehana-postaje-vrtic.lt.html, 01.04.2010.

²⁵⁴ *Novo ruho „Stare mehane“* (24.02.2010), www.vozdovac.rs/index.php?option=com_content&task=view&id=382&Itemid=142, 01.04.2010.

²⁵⁵ Čukarica se prostire na 15.650 hektara ukupne površine, a ima oko 195.000 stanovnika. www.cukarica.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=1&Itemid=2&lang=cyr, 01.04.2010.

²⁵⁶ Вучо, Никола, *Занатство и индустрија у XIX веку*, Историја Београда 2, Просвета, Београд 1974, 463-465

²⁵⁷ Вучо, Никола, *Привредни развој града од 1919. до 1941.*, Историја Београда 3, Просвета, Београд 1974, 224-225

istraživanja, prostire se pored Ade Ciganlije na površini zemljišta od 7,4 hektara. Proizvodnju je ugasila 1982. godine, a najznačajniji objekti su upravna zgrada, glavna hala, sušara rezanaca i tri magacina.

Sl. 48-49. Prva srpska fabrika šećera

Fabrika je u stečaju od septembra 2007. godine.²⁵⁸ Više puta je nuđena na prodaju, ali do sada nije pronašla kupca.²⁵⁹ Prema generalnom urbanističkom planu, na toj lokaciji, koja se nalazi u zoni namenjenoj za gradnju komercijalno-poslovnih objekata, nije predviđena stambena izgradnja.²⁶⁰

Opština Rakovica

Kompleks fabrike DMB i stara zgrada FON-a (Fakulteta organizacionih nauka) kao prostori koji su privukli pažnju u Rakovici,²⁶¹ beogradskoj opštini koja, ne bez razloga, nosi epitete „industrijskog predgrađa“ i „radničkog naselja“,²⁶² predviđeni su za renoviranje i promenu namene. Zapravo, zgrada FON-a, koja se i nalazi u krugu fabričkog kompleksa, već je adaptirana u tzv. biznis inkubator, a deo fabrike DMB bi trebalo da bude preuređen u moderan komercijalno-stambeni kompleks.²⁶³

²⁵⁸ *Prodaja za spas šećerane* (02.03.2010),

www.b92.rs/biz/vesti/srbija.php?yyyy=2010&mm=03&dd=02&nav_id=414990, 01.04.2010.

²⁵⁹ Ibid.

²⁶⁰ Dedeić, S., *Lokacija „slađa“ od šećera* (18.06.2008),

www.biznisnovine.com/cms/item/stories/sr.html?id=13004§ionId=1&view=story, 01.04.2010.

²⁶¹ Opština Rakovica zauzima površinu od 3.036 ha, na kojoj živi 99.000 stanovnika.

www.beograd.rs/cms/view.php?id=2090, 01.04.2010.

²⁶² Tasić, Sunčica, *Radničko naselje na mapi Evrope* (19.05.2008),

www.blic.rs/Vesti/Beograd/42147/Radnicko-naselje-na-mapi-Evrope, 01.04.2010.

²⁶³ *Мирослав Чучковић посетио новоформирани бизнис инкубатор у згради старог ФОН-а* (26.10.2010), www.beograd.rs/cms/view.php?id=1364220, 01.04.2010.

Opština Novi Beograd

Opština Novi Beograd je visokourbana opština, koju karakteriše slaba zastupljenost industrijske i poljoprivredne proizvodnje.²⁶⁴

Slično Opštini Savski venac, i Opština Novi Beograd nastoji da oživi pojedine prazne prostore na teritoriji kojom upravlja i ispuni ih kulturno-umetničkim sadržajima. Na sastanku održanom u Opštini, saznajemo da je planirano da bioskopi „Jugoslavija“ i „Fontana“, koji su dugi niz godina van funkcije, a obuhvaćeni su i ovim istraživanjem, postanu multimedijalni umetnički punktovi. Na ovaj način, postigla bi se decentralizacija kulturnih dešavanja na teritoriji Novog Beograda, a stanovnicima opštine omogućio veći izbor kada su u pitanju različiti programi i manifestacije. Naglašeno je da je ideja Opštine upravo da se iskoriste postojeći objekti, a naročito prostori nekadašnjih bioskopa, koji su po svojoj strukturi pogodni za realizaciju različitih kulturno-umetničkih programa. U tom cilju, planira se i renoviranje i adaptacija tih objekata.

Silueta bioskopa „Jugoslavija“ u nastavku nekadašnjeg starog Merkatora, simbolizuje više od propasti beogradskih objekata reproduktivne kinematografije. Bioskop koji nosi naziv nepostojeće države, a koji zapravo ni sam više „ne postoji“ u smislu svoje prvobitne namene, danas tiho obitava u betonskom okruženju Novog Beograda (Sl. 50). Objekat bioskopa potpuno je samostalan i arhitektonski izuzetno zanimljiv, a predviđenom rekonstrukcijom trebalo bi da bude transformisan u edukativni centar za mlade od 10 do 18 godina.

„Fontana“, kultni novobeogradski bioskop, sada u prilično lošem stanju, trebalo bi da po rešenju izvesnih imovinsko-pravnih problema i renoviranju postane višenamenski kulturni centar za građane od 18 do 30 godina. Kulturno-poslovni centar „Fontana“, u čijem se sastavu bioskop nalazi, uživa status prethodne zaštite kao objekat gradske arhitekture (Sl. 51).

Sl. 50. „Jugoslavija“

Sl. 51. „Fontana“

²⁶⁴ Novi Beograd se prostire na površini od 4.096 hektara, a na teritoriji opštine živi 236.000 stanovnika <http://www.novibeograd.rs/?jez=&p=1>, 02.04.2010.

Problem nerešenih imovinsko-pravnih odnosa javlja se i na prostoru Starog sajmišta, koje i pored različitih inicijativa na temu neophodne revitalizacije ostaje bolna tačka, ne samo Novog Beograda, već i Beograda u celini (Sl. 52, 53). Tokom sastanka u Opštini bilo je reči o namerama da se ovaj prostor organizuje kao memorijalni centar, u kojem bi bilo mesta i za različite kulturne sadržaje.

O Starom sajmištu, nekadašnjem privrednom kompleksu, iz današnje perspektive nemoguće je govoriti u pozitivnom kontekstu, a razlozi za to su brojni: od izuzetne zapuštenosti sajamskih objekata sačuvanih iz vremena izgradnje tog kompleksa, preko nepoštovanja njegovog istorijskog značaja, do divlje gradnje, koja je opkolila to sumorno mesto.

Osnivanje Beogradskog sajma bilo je jedan od najznačajnijih događaja za privredni uspon Beograda u periodu neposredno pred izbijanje Drugog svetskog rata. Sajamski objekti izgrađeni su na levoj obali Save, a Prvi beogradski sajam svečano je otvoren i održan od 11. do 23. septembra 1937.²⁶⁵ Sajam je u svojoj istoriji više puta menjao ulogu. Već 1941. godine, po izbijanju Drugog svetskog rata, prostor koji je služio na ponos svim Beograđanima, dobio je novu zastrašujuću funkciju – logora koji je odneo u smrt hiljade života. Po završetku rata, 1951. godine, u oronule objekte Sajmišta, koji su delimično preživeli savezničko bombardovanje mosta na Savi 1944., uselili su se likovni umetnici, koristeći te prostore kao ateljee. U godinama koje slede, u okolini tih objekata nekontrolisano se razvija divlje naselje, koje dodatno doprinosi izuzetnoj zapuštenosti tog mesta. Budući da se prostire između dva gradska mosta – Brankovog i Starog savskog, Sajmište je i jedan od prvih prizora koji se ugleda kada se Beogradu prilazi iz tih pravaca.²⁶⁶

Sl. 52-53. Staro sajmište

²⁶⁵ Вучо, Никола, Привредни развој града од 1919. до 1941, Историја Београда 3, Просвета, Београд 1974, 260

²⁶⁶ Ђириловић, Милорад, *Поглед на 11 капија*, Политика, 18. 09. 2006, 9

Kada je reč o novobeogradskoj industriji, upečatljiv blok industrijskih objekata čine još uvek funkcionalan kompleks IMT-a, čija je prodaja i prenamena u planu²⁶⁷ i zapušteni objekti preduzeća Success Borac²⁶⁸ u Zemunskoj ulici u neposrednoj blizini modernih stambenih blokova (Sl. 54).

Sl. 54 „Borac“ i stambeni blokovi

Opština Zemun

Staro gradsko jezgro Zemuna²⁶⁹ formirano tokom XVIII i XIX veka, pod zaštitom kao kulturno dobro od velikog značaja,²⁷⁰ jedan od najživopisnijih delova Beograda. Posедуje specifičnu „atmosfera“ naročito prisutnu u uskim uličicama koje izlaze na šetalište pored Dunava – Kej oslobođenja. Na potezu od Gardoša, odnosno Kule Sibinjanin Janka, prema Karađorđevom trgu nailazimo, pored umetničkih radionica, ateljea, galerija i ribljih restorana, na brojne znamenitosti i – prazne prostore.

U opštini Zemun zastupljene su tri grupe praznih prostora: vojni kompleksi, a naročito kasarne, objekti industrijskog i kinematografskog nasleđa, od kojih su pojedini već iskorišćeni kao poslovni prostor (magacinski prostor, tržni centri i prodavnice).

Pored kasarne „Jakub Kuburović“ obuhvaćene terenskim istraživanjem (Sl. 55, 56), u Zemunu se nalaze i deo kompleksa kasarne „Aleksa Dundić“, kao i kasarna u ulici Batajnički drum.

Kasarna „Jakub Kuburović“, između ulica Prilaz, Novogradske, Ugrinovačke i Ivićeve, na površini zemljišta od 4 hektara, sa 30 objekata površine oko 12.000

²⁶⁷ (anonim), *Zemljište i objekti IMT na prodaju naredne godine*, Borba, 07.07. 2009, 8

²⁶⁸ Objekat istog preduzeća u opštini Savski venac pogledati na str. 53

²⁶⁹ Opština Zemun prostire se na površini od oko 15 356 ha, a na njenoj teritoriji živi 152.950 stanovnika.

www.beograd.rs/cms/view.php?id=2108, 04.04.2010.

²⁷⁰ *Споменичко наслеђе Србије, непокретна културна добра од великог и изузетног значаја* (уредио: Милић, М.), Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1998, 68

kvadrata, jedan je od gradskih vojnih kompleksa, za koji vlada najveće interesovanje.²⁷¹

Sl. 55. Kasarna „Jakub Kuburović“

Sl. 56. Pogled iz kasarne na Zemun

Industrija obuće „Beograd“ i „Teleoptik“ spadaju u istražene industrijske komplekse opštine Zemun (Sl. 57). Slično velikim industrijskim kompleksima u ostalim beogradskim opštinama, i ta nekada moćna preduzeća su privatizovana, ili u procesu privatizacije, a ostaje otvoreno pitanje njihove buduće namene.

Sl. 57. „Teleoptik“

Sl. 58. Livnica „Pantelić“

Od manjih industrijskih objekata istraženi su: Livnica „Pantelić“, Prva zemunska tvornica opeke i Gradska klanica Zemun.

Livnica “Pantelić”, na uglu Gajeve i Dositejeve ulice, osnovana 1854. godine kao mala bravarska radionica, vremenom se razvila i specijalizovala za livenje zvona i izradu toranjskih satova. “Kompleks radionica u celini do danas je sačuvan i obuhvata veću prizemnu zgradu, sa nizom prostorija snabdevenih kompletnom

²⁷¹ Laketić, M., *Ubrzacemo prodaju vojne imovine* (17.01.2009), www.blic.rs/Vesti/Ekonomija/74563/Ubrzacemo-prodaju-vojne-imovine, 05.03.2010.

opremom i inventarom za kovačnicu, bravarsku radionicu, staru i novu livnicu, magacin i kancelarije, i dvorišni prostor sa mašinama, alatom, pomoćnim priborom i izvesnim brojem gotovih proizvoda nekadašnje radionice.”²⁷² Sadašnji izgled zgrada je dobila 1926. godine, kada je preuređena stara zgrada radionice i urađene nove fasade. Kao jedna od retkih sačuvanih zanatskih radionica, zgrada Livnice svedoči o razvoju zanatstva i tehničke nauke na području Zemuna, pa je proglašena i za spomenik kulture od velikog značaja (Sl. 58).²⁷³

Uprkos inicijativama da se Livnica pretvori u Muzej starih zanata i livničarstva,²⁷⁴ pa i u zlataru, ili kafanu u kojoj bi bili izloženi zanatski predmeti,²⁷⁵ zgrada je do danas „prazna“ i u prilično lošem stanju.

Prva zemunska tvornica opeke, u neposrednom susedstvu Instituta za fiziku Srbije, obrasla rastinjem i u očigledno lošem stanju, verovatno bi zahtevala prilična ulaganja u smislu moguće revitalizacije i prenamene (Sl. 60). U znatno boljem stanju je objekat Gradske klanice Zemun, u upotrebi kao poslovni i magacinski prostor (Sl. 59).

Sl. 59. Gradska klanica Zemun

Sl. 60. Prva zemunska tvornica opeke

Tri istražena kinematografska objekta u Zemunu, nalaze se, što je fenomen po sebi, u istoj ulici. U pitanju su bioskopi „Central“, „Jedinstvo“ i „Sloboda“. Od bioskopa „Central“, u sastavu istoimenog hotela, na fasadi je ostao samo natpis sa nazivom, a prostor bioskopa danas služi kao prodajni centar – bazar (Sl. 61). Ulaskom u bioskop, zatičemo neobičnu situaciju: gustu mrežu tezgi postavljenu na ukošenom podu nekadašnje bioskopske sale, čija se prepoznatljiva konfiguracija ogleda i u postojanju uzdignute bine ispred nekadašnjeg platna za projekcije, kao i u

²⁷² *Споменичко наслеђе Србије, непокретна културна добра од великог и изузетног значаја* (уредио: Милић, М.), Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1998, 194

²⁷³ Mrđen, M., *Zaboravljene zanatlije* (12.10.2006.),

www.novosti.rs/vesti/beograd.74.html:189313-Zaboravljene-zanatlije, 02.04.2010.

²⁷⁴ Vlahović, Kristina, *Tragovi slave Pantelića* (20.02.2001),

<http://arhiva.glas-javnosti.rs/arhiva/2001/02/21/srpski/R01022002.shtml>, 02.04.2010.

²⁷⁵ Mrđen, M., *Zaboravljene zanatlije* (12.10.2006.),

www.novosti.rs/vesti/beograd.74.html:189313-Zaboravljene-zanatlije, 02.04.2010.

prisustvu oznaka za izlaz, svetlo i sl. Izgleda da je predviđeno da taj prostor i ubuduće zadrži sadašnju namenu.

Bioskop „Jedinstvo“, izvesno vreme izdavan u zakup kao poslovni prostor, tokom 2009. godine promenio je vlasnika i transformisan je u prodavnicu konfekcije.

Sl. 61. Bazar u „Centralu“

Bioskop „Sloboda“ „sakriven“ je u jednom od pasaža u Glavnoj ulici, u kome se nalaze i foto-radnja, kladionica, igraonica i kafe-bar (Sl. 62). Objekat, van upotrebe dugi niz godina, predviđen je za tržni centar (Sl. 63).

Sl. 62. Bioskop „Sloboda“

Sl. 63. Tržni centar „Sloboda“

Opština Barajevo

Na teritoriji opštine Barajevo,²⁷⁶ kao delimično funkcionalni ili prostori van funkcije izdvajaju se: privredni i industrijski objekti, nekadašnji seoski domovi kulture i objekti narodnog graditeljstva (stambeni i ugostiteljski objekti). Opština Barajevo

²⁷⁶ Teritorija opštine Barajevo obuhvata površinu od 213 km², a u opštini živi 26.630 stanovnika. Opština ima 13 sela i 15 mesnih zajednica, www.barajevo.co.rs/osnovne.htm, 02.04.2010.

nema razvijenu industriju. Fabrika kugličnih ležajeva koja je zapošljavala preko 600 radnika, danas je van funkcije. Pogon za proizvodnju svetiljki "Elektron" doživeo je istu sudbinu. Na sajtu opštine Barajevo naglašeno je da bi ti proizvodni kapaciteti, kao nosioci privrednog razvoja tog kraja, u narednom periodu morali definisati svoj status.²⁷⁷

Kada su upitanju nekadašnji poslovni i poljoprivredni objekti van funkcije, na sastanku održanom u Centru za kulturu Barajevo izdvojena su poljoprivredna dobra PKB zemljoradničke zadruge kod jezera Duboki potok, kao i zadružne štale na oko 500m² u selu Veliki Borak – danas van funkcije. Manji prostori PKB-a prisutni su i u selima Boždarevac i Šiljakovac, a tu je i upravna zgrada PKB „Voćarske plantaže“ u centru Barajeva.

Pomenuto je i više „slobodnih“ poslovnih objekata na Lipovačkom putu u poslovnoj zoni „Trebež“, koje bi trebalo istražiti. Takođe, pomenut je i hotel „Lipovica“ sa pomoćnim objektima u Lipovičkoj šumi.

Nekadašnji domovi kulture u selima opštine Barajevo delimično su funkcionalni, iako ne služe u potpunosti prvobitnoj svrsi kojoj su namenjeni. Ti objekti danas su pretežno u upotrebi kao poslovni prostor, a njihovi pojedini delovi često su van funkcije.²⁷⁸

Na osnovu informacija dobijenih u Centru za kulturu, aktuelna situacija bi se mogla prikazati na sledeći način:

1. Barajevo (oko 40.00 stanovnika), sa dva zaseoka (Glumčevo brdo, Srednji kraj) i tri doma kulture:
 - a. Barajevo - U prostoru centralnog Doma kulture u Barajevu smešteni su Centar za kulturu Barajevo i Radio Barajevo. Tu svoje sedište imaju pojedine političke stranke, a deo objekta koristi se i kao poslovni prostor. Značajno je pomenuti postojanje bioskopske sale koja nije u prvobitnoj funkciji, ali se koristi za probe folklora i sl.
 - b. Glumčevo brdo - Dom kulture u Glumčevom brdu je delimično uređen, koristi se kao poslovni prostor, poseduje salu za sastanke i bife, a oko 400 m² prostora je slobodno i čeka novu namenu.
 - c. Srednji kraj - Slično kao u Glumčevom brdu i ovdašnji Dom kulture poseduje kancelarijski prostor od oko 300 m², kao i slobodan prostor kome treba pronaći adekvatnu namenu.
2. Arnajevo (oko 1.000 stanovnika) nema dom kulture, ali je u izgradnji nov objekat mesne kancelarije, u kome bi trebalo da se odvija i kulturno-zabavni program.
3. Rožanci (oko 800 stanovnika). Izgrađen je nov objekat sa dve lamele. Koristi se kao mesna kancelarija i prostor za predškolsko vaspitanje i obrazovanje. U jednoj lameli u kojoj se nalazila prodavnica, sada je slobodan prostor.

²⁷⁷ www.barajevo.co.rs/privrednipotencijali.htm, 02.04.2010.

²⁷⁸ Istraživanje navedenih poslovnih i poljoprivrednih objekata, kao i domova kulture u seoskim naseljima opštine Barajevo, zahtevalo bi dodatne obilaske.

- Pored toga, postoji i stari Dom kulture, u priličnoj meri devastiran, čiji se deo koristi kao bife fudbalskog kluba.²⁷⁹
4. Manić (oko 800 stanovnika). Rekonstruisan je stari Dom kulture sa velikom salom, koja trenutno nije u upotrebi. Tu je i mesna kancelarija sa spratnom salom za sastanke i velikim holom.
 5. Beljina (oko 900 stanovnika), centralno mesto južnog dela opštine Barajevo. Beljina ima noviji Dom kulture, izgrađen pre dvadesetak godina, sa uređenom koncertnom salom, salom za sastanke, poštom i prodavnicama, izdatim kao poslovni prostor. Tu se nalazi i bife lokalnog fudbalskog kluba.
 6. Lisović (oko 900 stanovnika). Na području Lisovića nalaze se dva Doma kulture.
 - a. Staro selo - Stara zgrada Doma kulture u kojoj se nalazi oko 120 m² slobodnog prostora.
 - b. Spasovina - Dom poseduje neuređenu salu za programe, salu za sastanke, prodavnicu i natkrivenu spoljnu terasu od oko 100m², koja se povremeno koristi za turnire u noćnom fudbalu.
 7. Guncati (oko 1.700-1.800 stanovnika). U rekonstrukciji je velika sala Doma kulture. Namera je da se zbog blizine škole koristi kao fiskulturna sala. Deo Doma koji je uređen koristi se kao mesna kancelarija i prodavnica.
 8. Meljak (oko 1.700 stanovnika). Dom kulture je delimično uređen sa velikom salom pretvorenom u teretanu. U njemu su smešteni i bife fudbalskog kluba, biblioteka, mesna kancelarija i predškolska ustanova. Nekadašnja prodavnica je sada slobodan prostor.
 9. Vranić (oko 4.000 stanovnika) sa pet zaseoka. Spomen dom u Vraniću je dobro uređen i adaptiran 2009. godine. Od sadržaja treba izdvojiti salu za pozorišne predstave, galeriju slika, biblioteku i spomen sobu („Pokolj u Vraniću“). Deo objekta izdat je u ugostiteljske svrhe, a na oko 200 m² nalazi se diskoteka koja nije u funkciji. Tu je i dodatni prostor, koji bi se mogao iskoristiti u različite svrhe. Pored Spomen doma postoji i Dom kulture u koji su smešteni: mesna kancelarija, KUD Vranić, predškolska ustanova i pojedine nevladine organizacije.
 10. Šiljakovac (oko 600 stanovnika). Dom kulture je delimično uređen. Velika sala je izdata i koristi se kao proizvodni pogon firme za izradu parketa. U toku su i izvesni imovinski sporovi. Prostor nekadašnje prodavnice je slobodan. Na spratu se nalaze prostorije Fudbalskog kluba, Mesna kancelarija i sala za sastanke.
 11. Veliki Borak (oko 1.300 stanovnika). Dom kulture je delimično uređen i predat na upotrebu srpskoj dijaspori, pa je poznatiji kao Dom srpske dijaspare. Dom poseduje koncertnu salu, galeriju slika, salu za sastanke, a u njemu su smešteni i mesna kancelarija i policijska ispostava, kao i kik-boks klub. U drugom delu objekta nalazi se slobodan prostor – pet prostorija površine oko 400m², predviđenih za korišćenje od strane dijaspare.

²⁷⁹ Karakteristično za Barajevo je da svako mesto ima svoj fudbalski klub, koji poseduje svlačionice sa poslovnim prostorom, igralištima i letnjim pozornicama. Ovi prostori se ne koriste u svim mestima podjednako.

12. Boždarevac (oko 1.500 stanovnika). Dom je delimično uređen. Velika sala pretvorena je u salu stonoteniskog kluba sa šest stolova i svlačionicom. U Domu se nalazi i mesna kancelarija, a tu je i neiskorišćen prostor od oko 50 m².
13. Bačevac. Dom kulture je delimično uređen. U njemu se nalaze predškolska ustanova, mesna kancelarija, sala za sastanke i prodavnica. Deo objekta koristi se kao magacinski prostor.

Promena namene nekadašnjih domova kulture uzrokovana je „starenjem“ sela – opadanjem broja stanovnika i odlaskom mladih u gradove. Na sastanku u Centru za kulturu naglašeno je da je u planu osmišljavanje novih kulturnih programa u opštinskim selima.

Kao posebno značajni za istraživanje, tokom sastanka su pomenuti objekti narodnog graditeljstva, od kojih su pojedini u izuzetno lošem stanju.

Jedan od njih je i potpuno oronula i zapuštena Stara mehana, koja se nalazi u samom centru Barajeva (Sl. 64, 65). Podignuta je u prvoj polovini XIX veka i predstavlja zamac barajevske čaršije Bagrdan, oko koje se formira trgovačko-poslovni centar sela Barajeva.²⁸⁰ Vremenom je pretrpela različite izmene, u skladu sa zahtevima novih vlasnika i korisnika, a table koje se i danas mogu zateći na fasadi svedoče o pojedinim namenama kojima je služila. Objekat je pod zaštitom kao kulturno dobro.

Sl. 64-65. Stara mehana

U nešto boljem stanju su Milovanovića kuća u Velikom Borku i kuća porodice Jeftić u Šiljakovcu. Uprkos tome što su označene tablama, a što uglavnom nije slučaj sa sličnim objektima u ostalim beogradskim opštinama, samo su delimično uređene i nisu u upotrebi ili vrše neodgovarajuću funkciju.

²⁸⁰ Живковић, Н, *Народно градитељство – споменик културе данас*, Завод за заштиту споменика културе града Београда, Београд 2007, 24-25

Milovanovića kuća nalazi se u Srećkovačkoj ulici u Velikom Borku, a podignuta je 1802. godine (Sl. 66).²⁸¹ Pored kuće zatičemo pomoćne objekte, kao i prostrano imanje sa voćnjakom. Iako u kući niko ne živi, stiče se utisak da neko ipak vodi računa o celokupnom imanju.

Porodična kuća Radoja Jeftića u Šiljakovcu pod zaštitom je kao kulturno dobro. Ljubaznošću domaćina, oca sadašnje vlasnice, bilo je moguće pogledati i enterijer kuće. Kuća, koja pripada tipu višedelne, zadružne šumadijske čatmаре²⁸² nije u upotrebi kao stambeni objekat i koristi se uglavnom za odlaganje stvari. Nije sigurno kakva je budućnost očekuje, s obzirom da, kako saznajemo, sadašnji vlasnici nisu u mogućnosti da samostalno izvrše njenu rekonstrukciju.

Sl. 66. Milovanovića kuća u Velikom Borku

Opština Grocka

Opština Grocka prostire se na površini od oko 300 km², a na njenoj teritoriji živi oko 75.000 stanovnika. Teritorijom opštine Grocka protiče najveća evropska reka Dunav i „postoje izuzetni prirodni i drugi uslovi za razvoj turizma, plovidbe, voćarstva i vinogradarstva. Zbog nepreglednih plantaža voća i vinograda na blago talasastom zemljištu, Grocku mnogi nazivaju „malom Kalifornijom“.“²⁸³ Grocka je poznata i po arheološkom nalazištu od međunarodnog značaja. U pitanju je Vinča-Belo brdo, na desnoj obali Dunava u gročanskom naselju Vinča, po kome je dobila ime i jedna od najznačajnijih praistorijskih kultura - Vinčanska.²⁸⁴

Na sastanku u Centru za kulturu Grocka, naglašeno je da osim seoskih domova kulture, od kojih su pojedini u potpunosti van funkcije, vredi istražiti Gročansku čaršiju u naselju Grocka, pod zaštitom kao kulturno dobro od velikog

²⁸¹ Po informacijama dobijenim u Centru za kulturu Barajevo, ova kuća je značajna po tome što su iz nje prvi srpski poštari odneli poštu 1805. godine, čime je i ustanovljen domaći poštanski sistem.

²⁸² Живковић, Н, *Народно градитељство – споменик културе данас*, Завод за заштиту споменика културе града Београда, Београд 2007, 26-27

²⁸³ Opština Grocka prostire se na površini od oko 300 km², a na njenoj teritoriji živi oko 75.000 stanovnika. www.grocka.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=12&Itemid=14&lang=sr-RS, 02.04.2010.

²⁸⁴ www.grocka.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=76&Itemid=80&lang=sr-RS, 02.04.2010.

značaja, a koja obiluje uglavnom neadekvatno ili nedovoljno iskorišćenim objektima narodnog graditeljstva.

Gročanska čaršija formirala se postepeno tokom XIX veka duž današnjeg Bulevara oslobođenja (Sl. 67). Specifičnost Grocke „koja je, s jedne strane, bila varošica, a sa druge seosko naselje sa izvanrednim prirodnim uslovima“²⁸⁵ uticala je na tipsku šarolikost gročanskih kuća. U Čaršiji, ali i u čitavom naselju, razlikuju se dve osnovne grupe starih kuća – stara varoška i stara seoska kuća.²⁸⁶ U Čaršiji se ističu kuća Apostolovića, Nišlićeva kuća, ali i Savčićeve mehane kao nekadašnji ugostiteljski objekat.

Nišlićeva kuća i dalje ima prvobitnu, stambenu funkciju, dok kuća Apostolovića, pored stambene ima i komercijalnu namenu. Naime, u prizemlje kuće smestili su se kafić i frizerski salon (Sl. 68).

Sl. 67. Gročanska čaršija

Sl. 68. Kafić i frizerski salon u kući Apostolovića

Upečatljiv objekat Savčićeve mehane nije u upotrebi, osim ulaznog dela, koji je zauzela prodavnica sa kineskom robom (Sl. 69, 70). Stara mehana, kao drugi istraženi ugostiteljski objekat, u kontinuitetu vrši svoju prvobitnu funkciju, s tim što jedan deo objekta koristi fotografska radnja. Sa table na fasadi objekta saznajemo da je ovde bilo i sedište Lovačkog društva Grocka, osnovanog davne 1900. godine.

²⁸⁵ Живковић, Н, *Народно градитељство – споменик културе данас*, Завод за заштиту споменика културе града Београда, Београд 2007, Београд 2007, 40

²⁸⁶ Ibid.

Sl. 69-70. Kineska prodavnica u Savčićevoj mehani

U Čaršiji, odnosno današnjem Bulevaru oslobođenja, nailazimo i na modernije poslovne objekte, od kojih su pojedini takođe van upotrebe. U pitanju su objekti u kojima su nekada radile prodavnice konfekcije, a u jednom od njih, kako saznajemo, nalazila se i bioskopska sala.

U ostale istražene stambene objekte u Grockoj spadaju i Karapešićeva, Cincarska i Vlajkovićeve kuća.

Gusto rastinje sprečilo je prilazak Karapešićevoj kući u Gročanskoj ulici. Iz literature saznajemo da je kuća podignuta početkom XIX veka kao porodična stambena zgrada, pripada grupi gročanskih varoških kuća, a zaštićena je kao kulturno dobro.²⁸⁷

U ulici 17. oktobra nalaze se Cincarska i Vlajkovićeve kuća. Cincarska kuća, proglašena za kulturno dobro od velikog značaja, pripada grupi gročanskih varoških kuća.²⁸⁸ Podignuta je u prvim decenijama XIX veka, a tipski je predstavnik moravske kuće.²⁸⁹ Izgleda da kuća, koju sadašnji vlasnik očigledno održava, samo povremeno služi svojoj prvobitnoj nameni.

Odmah preko puta Cincarske, nailazimo na Vlajkovićevu kuću, koja je od svih istraženih objekata u najlošijem stanju. Pod zaštitom kao spomenik kulture, građena početkom XIX veka, pripada tipu gročanskih varoških kuća.²⁹⁰ Danas, potpuno napuštena i devastirana izgleda služi kao privremeno boravište „ilegalnih stanara“ (Sl. 71).

²⁸⁷ Живковић, Н, *Народно градитељство – споменик културе данас*, Завод за заштиту споменика културе града Београда, Београд 2007, 52-53

²⁸⁸ Ibid., 46-47

²⁸⁹ *Споменичко наслеђе Србије, непокретна културна добра од великог и изузетног значаја* (уредио: Милић, М.), Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1998, 175

²⁹⁰ Живковић, Н, *Народно градитељство – споменик културе данас*, Завод за заштиту споменика културе града Београда, Београд 2007, 50-51

Sl. 71. Vlajkovićeva kuća

U naselju Grocka istražen je i jedan od prostora za kulturno-umetničku delatnost i zabavu na otvorenom. U pitanju je na prvi pogled teško uočljiva letnja pozornica, čija se bina danas uglavnom koristi kao parking (Sl. 72). Jedna od prednosti pozornice ogledala se i u mogućnosti posmatranja različitih manifestacija sa suprotne padine reke Gročice, koja protiče ovim delom naselja.

Sl. 72. Letnja pozornica

Sl. 73. Dom kulture u Begaljici

Kada je reč o prostorima za kulturno-umetničku delatnost i zabavu, treba pomenuti i jedini istražen dom kulture, koji se nalazi u gročanskom naselju Begaljica (Sl. 73). Potpuno izdvojen kao građevina, Dom kulture je tokom godina menjao svoju namenu, pa je tu jedno vreme bila diskoteka, kao i igraonica tombole. Nije bilo moguće pogledati unutrašnjost građevine, ali po informacijama koje smo dobili, veliki deo objekta zauzima sala, koja se nekada koristila u različite svrhe.²⁹¹

Grocka je jedna od retkih beogradskih opština u kojoj nailazimo na pozitivne primere rekonstrukcije nekada zapuštenih objekata i njihove aktivne upotrebe u

²⁹¹ Istraživanje domova kulture u drugim opštinskim naseljima, zahtevalo bi dodatne obilaske.

kulturno-umetničke svrhe. U pitanju su Rančičeva kuća i Vila Gavrilović, prostori koje danas koristi Centar za kulturu Grocka.²⁹²

Rančičeva kuća u Majevičkoj ulici spada u red kulturnih dobara od velikog značaja. Smatra se da je nastala početkom XIX veka kao dvodelna kosovska prizemljuša. Sredinom XIX veka pretrpela je promene, zahvaljujući kojima je dobila izgled gročanske varoške kuće.²⁹³ Od 1970. godine, kada su prvi put izvedeni konzervatorsko-restauratorski radovi, Rančičeva kuća je služila kao Zavičajni muzej.²⁹⁴ U jednom periodu bila je napuštena, a zatim je restaurirana i u nju je smešten Centar za kulturu Grocka, osnovan 2006. godine.

Centar za kulturu svoje programe sprovodi i u Vili Gavrilović. Taj, prethodno napušten objekat, lociran na padinama Ciganskog brda u Grockoj, danas je rekonstruisan i služi za različite manifestacije i programe Centra. Po rečima direktorke Centra za kulturu, u planu je i „popunjavanje“ prostora prema Dunavu koji pripada Vili: isušivanje postojećeg drenažnog bazena, formiranje prirodnog amfiteatra, rekonstrukcija starog sela itd (Sl. 74, 75).

Opširnija priča o „otkrivanju“ i rekonstrukciji ta dva objekta može se pogledati na sajtu Centra za kulturu Grocka.²⁹⁵

Sl. 74. Vila Gavrilović

Sl. 75. Prostor predviđen za nove sadržaje

Opština Lazarevac

Tokom istraživanja, opština Lazarevac²⁹⁶ izdvojila se kao gradska opština sa velikim potencijalom za revitalizaciju postojećih praznih prostora. Istraživanje na

²⁹² www.czkg.rs

²⁹³ *Споменичко наслеђе Србије, непокретна културна добра од великог и изузетног значаја* (уредио: Милић, М.), Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1998, 174

²⁹⁴ Живковић, Н, *Народно градитељство – споменик културе данас*, Завод за заштиту споменика културе града Београда, Београд 2007, 44-45

²⁹⁵ www.czkg.rs, 02.04.2010.

teritoriji opštine podrazumevalo je tri obilaska, tokom kojih su dokumentovani prostori, ali i uspostavljeni kontakti sa predstavnicima pojedinih lokalnih institucija i organizacija.

Prvi obilazak i sastanak održan u Centru za kulturu Lazarevac, pokazao se kao izuzetno koristan u smislu opšteg uvida u aktuelnu situaciju.

U samom Lazarevcu većina prostora već je iskorišćena u određene svrhe. Moderna galerija Lazarevac svoje mesto je od 2002. godine pronašla u adaptiranom prostoru nekadašnje Robne kuće „Kolubara“.²⁹⁷ Seoski domovi kulture pomenuti su kao objekti koji bi mogli biti od značaja za istraživanje. Dom kulture u selu Leskovac dugi niz godina je u „sivoj fazi“, a van funkcije, ili delimično funkcionalni su i domovi kulture u Junkovcu, Županjcu, Crljenima, Trbušnici, Stepojevcu, Dudovici.²⁹⁸

Tokom prvog sastanka bilo je reči i o, kako se ispostavilo, najvećem praznom prostoru na teritoriji Beograda. U pitanju su prostranstva Rudarskog basena „Kolubara“, najvećeg proizvođača uglja u Elektroprivredi Srbije, koji delatnost razvija na rezervama lignita u Kolubarskom basenu na površini od 600km²,²⁹⁹ a zahvata i značajnu površinu teritorije opštine Lazarevac. Da bi se došlo do ležišta uglja izmeštaju se korita reka, a pojedina naseljena mesta „nestaju“, tačnije izmeštaju se i raseljavaju, čime se u potpunosti menja izgled te oblasti. Eksploatacija uglja za sobom ostavlja nepregledne površine „praznog prostora“, koji bi trebalo ponovo oživeti i popuniti novim sadržajima.

RB „Kolubara“ je u obavezi da revitalizuje oblasti u kojima je završena eksploatacija, pa se u skladu sa tim već preduzimaju pojedine aktivnosti – pošumljavanje, pravljenje veštačkih jezera, prirodnih amfiteatar, sa idejom da se na ovom području razvije u svetu odavno zastupljena oblast industrijskog turizma.³⁰⁰ Paralelno sa eksploatacijom uglja vrše se i zaštitna arheološka iskopavanja, koja su do sada dala veliki broj značajnih nalaza, pa se u skladu sa tim javljaju i ideje o formiranju tzv. arheološkog parka. Tome u prilog ide i aktuelno izmeštanje sela Vreoci, koje je delimično „progutano“ kopovima i interes da se pojedini značajni seoski objekti sačuvaju i presele na slobodne površine nekadašnjih kopova, kao i da im se dodeli nova funkcija (muzejska i sl.).

Tokom drugog obilaska opštine, koji se odigrao u okviru manifestacije Dani evropske baštine, organizovan je i obilazak kopova. Tom prilikom bilo je moguće videti protočno jezero, formirano izmeštanjem reke Kolubare iz svog korita kroz odlagalište (Sl. 76). Kolubara je zbog eksploatacije rude lignita do sada izmeštana četiri puta, a u ovom slučaju razlog za to bilo je otvaranje novog površinskog kopa Veliki Crljeni. U neposrednoj blizini jezera formiran je prirodni amfiteatar, koji može

²⁹⁶ Opština zauzima površinu od 38.351 ha, na kojoj živi oko 60.000 stanovnika.
www.beograd.rs/cms/view.php?id=2124, 02.04.2010.

²⁹⁷ <http://bs-ba.facebook.com/group.php?gid=160694317907>, 02.04.2010.

²⁹⁸ Istraživanje domova kulture i drugih objekata u naseljima opštine Lazarevac zahtevalo bi dodatne obilaske.

²⁹⁹ www.rbkolubara.rs/index.html, 02.04.2010.

³⁰⁰ *Rudnici Kolubare kao turistička atrakcija* (24.09.2008),

www.rts.rs/page/stories/sr/story/13/Ekonomija/18298/Rudnici+Kolubare+kao+turisti%C4%8Dka+atrakcija.html, 04.04.2010.

da primi blizu 1.500 posetilaca, a koji je asfaltnim putem povezan sa glavnim saobraćajnicama i Beogradom (Sl. 77). Postoje ideje da se okolni „prazan“ prostor popuni novim sadržajima, a da protočno jezero u budućnosti postane turističko mesto.

Sl. 76. Protočno jezero

Sl. 77. Amfiteatar

Prilikom trećeg obilaska opštine, organizovan je obilazak sela Vreoci, kao i pojedinih objekata u samom Lazarevcu.

Prethodno je pomenuto da je izmeštanje sela Vreoci u toku, a da je deo sela već „nestao“ pred rudarskim kopovima.³⁰¹ Pojedini značajni vreocki objekti, poput Crkve brvnare Svetog Vavedenja Presvete Bogorodice i Hrama pokrova presvete bogorodice verovatno će biti sačuvani na originalnim lokacijama. I drugi objekti, pojedini stari i preko 150 godina, zaslužuju pažnju u smislu mogućeg izmeštanja na slobodne površine nekadašnjih kopova. Na ovaj način, objekti bi mogli biti ne samo sačuvani, već bi dobili i odgovarajuću novu namenu.

Treba izdvojiti staru školu, danas potpuno oronulu, u neposrednoj blizini Hrama pokrova presvete bogorodice (Sl. 78) i niz stambenih objekata, od kojih su pojedini pod zaštitom kao objekti narodnog graditeljstva, a uglavnom ne služe prvobitnoj nameni.

³⁰¹ *Izmešta se selo Vreoci* (30.01.2010.) www.b92.net/putovanja/vesti.php?&nav_id=407671, 04.04.2010.

Sl. 78. Stara škola u Vreocima

Primer Stare kuće porodice Miletić govori u prilog tome kako nezainteresovanost, posebno na lokalnom nivou, dovodi do devastacije značajnih spomenika kulture.

Kuća, zaštićena kao spomenik kulture, a podignuta verovatno sredinom XIX veka,³⁰² nalazi se u centru sela Vreoci, na neadekvatnoj lokaciji, uz prometnu saobraćajnicu. Uprkos planiranoj dislokaciji,³⁰³ kuća do danas nije izmeštena, a njeno stanje se vremenom u znatnoj meri pogoršalo (Sl. 79, 80).

Sl. 79-80. Stara kuća porodice Miletić

Iako nisu pod zaštitom, ostali istraženi stambeni objekti u Vreocima sigurno zavrđuju pažnju zbog svoje starosti, ali i autentičnih arhitektonskih rešenja. Pomenimo kuću Nedeljkovića iz 1863. godine (Sl. 81), zatim kuće Marinkovića, Gospavića, Borisava i Milosava Antonijevića, od kojih, po rečima vlasnika, nijedna nije mlađa od 100 godina.

³⁰² Живковић, Н, *Народно градителство – споменик културе данас*, Завод за заштиту споменика културе града Београда, Београд 2007, 70

³⁰³ *Стара кућа породице Милетић у Вреоцима*, www.belgradeheritage.com/cyr/aktuelnosti/?conid=374, 04.04.2010.

Sl. 81. Kuća Nedeljковиća

Treba pomenuti i kuću Paunovića (Sl. 82), kao i kuće porodice Tomašević u selu Šopić, danas predgrađu Lazarevca. Samo naselje Lazarevac zapravo je nastalo iz Šopića, a smatra se da su kuće porodice Tomašević među najstarijim podignutim u opštini Lazarevac.

Sl. 82. Kuća Paunovića

Sl. 83. Stara železnička stanica u Lazarevcu

Pažnju je privukao i objekat stare železničke stanice u Lazarevcu, koji već dugi niz godina ne vrši svoju prvobitnu funkciju (Sl. 83). Ipak, objekat nije prazan, a njegova trenutna namena je stambena.

Opština Mladenovac

Gradska opština Mladenovac³⁰⁴ prva je od beogradskih opština koja je odgovorila na dopis o projektu, a u kontaktu sa Opštinom predočeno je da na teritoriji opštine nema praznih prostora koji bi odgovarali zahtevima istraživanja. Slična informacija dobijena je i kontaktom sa predstavnicima Centra za kulturu Mladenovac, pa je ovo i jedina gradska opština u kojoj nije obavljeno terensko istraživanje.

Po informacijama dobijenim u opštini Mladenovac, industrija je uglavnom privatizovana, a kulturno-umetničke aktivnosti odvijaju se pretežno u okvirima očuvanja narodne tradicije i očuvanja i obnove kulturno-istorijskih znamenitosti.

Ustanovljeno je da, slično drugim opštinama, i tu postoje vojni kompleksi van funkcije, npr. kasarna Mala Vrbica u Mladenovcu, vojni klubovi, skladišta i dr.

Opština Obrenovac

Za opštinu Obrenovac karakteristično je da u njoj već više od tri decenije „rade dve najveće termoelektrane u Srbiji, koje su veliki privredni pokretač za ovaj kraj. O njihovom značaju svedoči podatak da se od ukupno proizvedene električne energije u Srbiji polovina proizvede u Obrenovcu.“³⁰⁵

Sastanak održan u Sportsko-kulturnom centru „Obrenovac“ pokazao je da prazni prostori u samom naselju Obrenovac spadaju pre svega u grupu manjih industrijskih objekata i skladišta, a da se mogu izdvojiti i pojedini objekti narodnog graditeljstva. U 29 mesnih zajednica na teritoriji opštine nalaze se 23 ili 24 doma kulture, od kojih su izgrađena četiri nova, četiri su u izgradnji, dok su ostali u procesu rekonstrukcije.³⁰⁶ Industrija je privatizovana, a izgleda da je Opština kupila vojna skladišta u pojedinim selima.³⁰⁷

Prvi u nizu istraženih industrijskih kompleksa u Obrenovcu je Stari mlin, podignut u periodu između dva svetska rata,³⁰⁸ a koji uživa status prethodne zaštite kao objekat gradske arhitekture (Sl. 84). Iako ne vrše prvobitnu funkciju, izgleda da se impozantni objekti mlina koriste kao magacinski prostor. Ono što treba naglasiti je da mlin upravo predstavlja primer nekadašnjeg industrijskog kompleksa „zarobljenog“ savremenim stambenim blokovima. Takav položaj u budućnosti će

³⁰⁴ Opština Mladenovac prostire se na površini od oko 34 hektara, a u mesnim zajednicama, kojih ima 24, živi 56.389 stanovnika. www.mladenovac.rs

³⁰⁵ Područje opštine Obrenovac obuhvata površinu od oko 41000 ha, sa oko 75000 stanovnika. www.obrenovac-info.co.rs/obrenovac.htm, 04.04.2010.

³⁰⁶ U razgovoru sa direktorom Sportsko-kulturnog centra naglašeno je da će domovima kulture u budućnosti verovatno biti dodeljena sasvim drugačija namena od prvobitne, budući da je Sportsko-kulturni centar u Obrenovcu mesto kulturnih dešavanja koje okuplja i stanovnike drugih mesta u opštini.

³⁰⁷ Tokom sastanka zaključeno je da bi bilo potrebno organizovati bar još jedan obilazak, kako bi se stekao bolji uvid u stanje i status pojedinih objekata u drugim naseljima obrenovačke opštine

³⁰⁸ www.obrenovac.org/turizam/oturizmu/tur_objekti2.htm, 04.04.2010.

zahtevati prilagođavanje tog dobro očuvanog kompleksa okolini i to pre svega u funkcionalnom smislu.

Sl. 84. Stari mlin

Tri centralne ulice koje čine jezgro Obrenovca³⁰⁹ obiluju starim objektima, uglavnom nekadašnjim žitnim magacinima, od kojih pojedini zaslužuju potpunu rekonstrukciju i prenamenu.

Žitni magacin porodice Mirićić u „glavnoj“, ili „prvoj“ – ulici Miloša Obrenovića, površine oko 1.000 kvadratnih metara, danas je delimično u upotrebi kao poslovni i stambeni prostor (Sl. 85, 86). Jedan deo objekta koristi Javno komunalno preduzeće, a drugi je naseljen romskim porodicama. Svojevremeno, postojala je inicijativa lokalnih književnika i umetnika da se magacin adaptira u kulturno-umetnički centar.

Sl. 85-86. Žitni magacin porodice Mirićić

³⁰⁹ Ulice Miloša Obrenovića, Vojvode Mišića i Vuka Karadžića

I druga dva istražena magacina, iako manjih razmera, zavređuju pažnju kao objekti koji bi rekonstrukcijom, a s obzirom na položaj u centralnim obrenovačkim ulicama, mogli dobiti odgovarajuću novu namenu. Jedan od objekata nalazi se u tzv. „drugoј“ ulici, odnosno ulici Vojvode Mišića, a drugi – Magacin porodice Knežević u ulici Vuka Karadžića (Sl. 87). Treba pomenuti da su mnogi stari magacini u Obrenovcu već rekonstruisani i služe različitim namenama.

Sl. 87. Magacin porodice Knežević

Sl. 88. Stara zgrada opštine

Stara zgrada opštine u ulici Miloša Obrenovića, u kojoj se nalaze tzv. socijalni stanovi, još jedan je od objekata koji zasluđuje pažnju, kako zbog položaja u glavnoj ulici, tako i zbog oronulosti i zapuštenosti kojom se izdvaja u odnosu na okolne objekte (Sl. 88).

Dva istražena objekta narodnog graditeljstva, ponovo u ulici Miloša Obrenovića, dobar su primer razlika u stepenu očuvanosti, do kojih dolazi različitim odnosom prema takvim prostorima (Sl. 89, 90).

Česni dom porodice Mihailović, u izuzetno dobrom stanju, zapravo je porodična kuća trgovca Dimitrija – Mitra Mihailovića, poslovnog partnera i kuma kneza Miloša. Nastala je između 1830. i 1835. godine, u vreme formiranja zanatsko-trgovačkog centra obrenovačke čaršije.³¹⁰ U pogledu arhitektonske koncepcije, Česni dom predstavlja „simbiozu orijentalnih turskih i evropskih shvatanja u stambenoj arhitekturi“.³¹¹ Danas se u tom prostoru, zaštićenom kao kulturno dobro od velikog značaja, nalazi Matična biblioteka "Vlada Aksentijević", koja je posle Sportsko-kulturnog centra, drugo najvažnije mesto kulturnih dešavanja u Obrenovcu.³¹²

Na sasvim drugačiju sliku nailazimo kod Stare varoške kuće, u neposrednom susedstvu Česnog doma. Stara varoška kuća, takođe pod zaštitom, "predstavlja sintezu svih najznačajnijih i najvrednijih arhitektonskih i likovnih elemenata stare

³¹⁰ *Споменичко наслеђе Србије, непокретна културна добра од великог и изузетног значаја* (уредио: Милић, М.), Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1998, 293

³¹¹ Живковић, Н, *Народно градитељство – споменик културе данас*, Завод за заштиту споменика културе града Београда, Београд 2007, 98-101

³¹² www.obrenovac.rs/index.php?option=com_content&view=section&id=34&Itemid=167,

balkanske arhitekture.”³¹³ Ipak, ta kuća na kojoj je jasno istaknuto upozorenje o mogućnosti urušavanja, danas isključivo predstavlja opasnost za prolaznike.

Sl. 89. Česni dom porodice Mihailović

Sl. 90. Stara varoška kuća

Opština Sopot

Bez velikih industrijskih kapaciteta, opština Sopot je do danas ostala „ekološki čista i zaštićena životna sredina”.³¹⁴ Opština je poznata i po filmskom festivalu SO-Fest, ustanovljenom 1972. godine.³¹⁵

Objekti narodnog graditeljstva i turistički objekti na Kosmaju pripadaju opštinskim praznim prostorima. Sastanak u Centru za kulturu Sopot i terensko istraživanje objekata omogućili su detaljan uvid u aktuelnu situaciju. Tokom prvog obilaska istraženi su “prazni” prostori u samom naselju Sopot, a drugi obilazak obuhvatio je seoska naselja u južnom delu opštine.³¹⁶

Centar samog Sopota nudi tri objekta van funkcije: Sopotski han, Robnu kuću „Ropočevo“, kao i manji fabrički objekat (nekadašnji „2. jul” i „Mona”). Kako sva tri objekta gravitiraju oko centralnog Kosmajskog trga (Sl. 91, 93), neophodnim intervencijama mogli bi biti povezani u skladnu celinu sa obližnjim reprezentativnim zgradama Opštine Sopot i Centra za kulturu.

³¹³ Живковић, Н, *Народно градитељство – споменик културе данас*, Завод за заштиту споменика културе града Београда, Београд 2007, 102-105

³¹⁴ Opština Sopot prostire se na površini od 27.094 ha, a u svom sastavu ima 16 mesnih zajednica sa 20.390 stanovnika. www.sopot.org.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=22&Itemid=25, 04.04.2010.

³¹⁵ www.ffs.rs

³¹⁶ Kako bi se zaokružila slika o praznim prostorima na celokupnoj teritoriji opštine, bilo bi neophodno organizovati još jedan obilazak, koji bi ovoga puta obuhvatio severni deo teritorije Sopota.

Sl. 91-92. Sopotski han

Sopotski han, zaštićen kao kulturno dobro od velikog značaja, izgrađen je verovatno sredinom XIX veka, kada nov evropski sistem izolovanih prenoćišta zamenjuje stari princip skupnih prostorija sa ležajima i zajedničkih soba (Sl. 91, 92).³¹⁷ Osnova hana je dužine 22 i širine 16 metara, a objekat ima dva nivoa: prizemlje i sprat. Han se tretira kao monumentalno zdanje narodne arhitekture “sa jakim uticajem najboljih tradicija narodnog graditeljstva Makedonije”.³¹⁸ Osim što je arhitektonski reprezentativan, Han je istorijski izuzetno značajan i po svojoj sadržini i funkciji, a naročito ako se uzme u obzir da su takvi objekti sačuvani kod nas u veoma malom broju.³¹⁹ Prilikom druge restauracije 1969. i 1970.godine, zgradi je trebalo da bude vraćena ugostiteljska namena.³²⁰

Osim što danas nije u upotrebi, Sopotski han je u prilično dobrom stanju, a kako saznajemo, planirano je da u taj prostor bude smeštena biblioteka.

Preko puta Hana, na suprotnoj strani Kosmajskog trga, zatičemo objekat iz sasvim druge epohe i potpuno drugačije prvobitne namene. Građen u šestoj ili sedmoj deceniji XX veka, objekat Robne kuće „Ropočevo“ danas je samo delimično u upotrebi (Sl. 94). Deo prizemlja objekta i dalje se koristi kao prodajni prostor, dok je prvi sprat u potpunosti van funkcije. Nekadašnja robna kuća „Kolubara“, a danas Tržno-informativni centar u Lazarevcu, čiji sprat je upotrebljen za smeštanje Moderne galerije, može da posluži kao dobar primer za moguću upotrebu takvih prostora u kulturno-umetničke svrhe.

³¹⁷ Живковић, Н, *Народно градитељство – споменик културе данас*, Завод за заштиту споменика културе града Београда, Београд 2007, 114

³¹⁸ Ibid., 116

³¹⁹ Ibid.

³²⁰ *Споменичко наслеђе Србије, непокретна културна добра од великог и изузетног значаја* (уредио: Милић, М.), Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1998, 367

Sl. 93. Kosmajski trg – Pogled iz Hana na Robnu kuću

Sl. 94. Robna kuća „Ropočevo”

Fabrika manjeg obima “2. jul” i “Mona” nalazi se u neposrednoj blizini Centra za kulturu Sopot (Sl. 95). Radi se o objektu koji bi adaptacijom, takođe, mogao dobiti odgovarajuću novu namenu.

Sl. 95. „2. jul” i „Mona”

Sl. 96. Mesna zajednica, policijska stanica, ambulanta...

Drugi obilazak Sopota, odnosno seoskih naselja u južnom delu opštine, otkrio je niz građevina koje možemo svrstati u grupe poslovnih, poslovno-stambenih i stambenih prostora. Istraživanje je obuhvatilo mesta Slatina, Sibnica, Drlupa i Rogača.

Od poslovnih objekata treba izdvojiti objekat u samom centru mesta Rogača, koji je u svojoj istoriji više puta menjao namenu (Sl. 96). Tu je, po rečima meštana, između ostalog bila smeštena mesna zajednica, zatim policijska stanica, ambulanta itd.

Slično opštinama Barajevo, Grocka i Lazarevac, najzastupljeniji prazni prostori u Sopotu su objekti narodnog graditeljstva, a pre svega stambeni objekti. Ti prostori, kojima vlasnici obično ne uspevaju da pronađu novu adekvatnu namenu, često su zapušteni i prepušteni propadanju, a pojedini i predviđeni za rušenje.

U mestu Slatina izdvajaju se dva specifična prostora. Stara kuća Alekse Petrovića posebno pleni upečatljivim arhitektonskim rešenjem, ali i izdvojenošću u odnosu na okolna seoska imanja (Sl. 97, 98). Kako saznajemo, u tom objektu jedno vreme je radila škola. Poseban izazov predstavlja „prazan” prostor, zapravo okućnica objekta, koji bi se mogao iskoristiti u različite svrhe.

Sl. 97-98. Stara kuća Alekse Petrovića

Napušteno imanje porodice Stanić privuklo je pažnju naročito zbog autentičnih pomoćnih objekata, smeštenih u nizu sa jedne od bočnih strana stambenog objekta (Sl. 99). Po rečima meštana, zbog događaja koji su se odigrali u prošlosti kuća se smatra ukletom, a to je i osnovni razlog što se do sada još uvek niko nije odvažio da je kupi.

Sl. 99. Imanje porodice Stanić

U mestu Sibnica evidentirana su dva stambena objekta van upotrebe – starija kuća Đukića i napuštena kuća novijeg datuma izgradnje.

U mestu Drlupa treba izdvojiti kuće Ilije i Jevrema Sirkovića. Za porodicu Sirković smatra se da se tu doselila pre Prvog srpskog ustanka, a kući Ilije Sirkovića pripisuje se starost od preko 150 godina. Za razliku od te kuće koja je još uvek

nastanjena, obližnja kuća Jevrema Sirkovića danas se koristi samo povremeno, a pre svega za odlaganje stvari (Sl. 100). Zanimljivost vezana za tu kuću je ćup u kome se nekada čuvao novac, uzidan u jedan od zidova u podrumskim prostorijama.

Sl. 100. Kuća Jevrema Sirkovića

Razlike u održavanju objekata dolaze do izražaja poređenjem još dve kuće istražene u Drlupi – kuće Blagojevića u dobrom stanju i u potpunosti devastirane kuće Miroševića (Sl. 101, 102).

Sl. 101-102. Očuvano i oronulo

Posebnu celinu čine turistički i ugostiteljski objekti na planini Kosmaj, od kojih je većina van funkcije. Na obroncima Kosmaja, koji je pod zaštitom od 2005. godine, a koga nazivaju i „Mala Sveta gora“ nalaze se manastiri Tresije iz XV veka, Pavlovac i Kasteljan i nekoliko crkava od kojih je najstarija iz XIV veka. U selu Nemenikuće, Kuća Žujovića iz 1837. godine, proglašena za kulturno dobro od velikog značaja, uvrštena je među deset istorijskih atrakcija grada, a ovde je i poslednja od 20 vodenica - Borikića vodenica,³²¹ izgrađena 1884. godine. Prestala je sa radom

³²¹ D.K.; S.T., *Zapušteno blago pod zaštitom države* (17.08.2008.), www.blic.rs/Vesti/Beograd/53328/Zapusteno-bлаго-pod-zastitom-drzave-, 04.04.2010.

1993., a poslednjih nekoliko godina koristi se za jednodnevne manifestacije pod pokroviteljstvom Centra za kulturu Sopot.

Među istražene turističke objekte na Kosmaju spada odmaralište PTT-a, zatvoreno pre oko 15 godina (Sl. 103). Iako nije u funkciji, privatizacija tog objekta nije u planu. Izgleda da je predviđeno da JP PTT saobraćaja „Srbija“ nastavi da koristi objekat kao poslovno-edukativni centar, pre svega za sprovođenje obuke zaposlenih, kao i za održavanje seminara.³²²

Jedan od istraženih objekata je i dečje odmaralište u neposrednom susedstvu manastira Tresije, već neko vreme van upotrebe (Sl. 104).

Sl. 103. Odmaralište PTT-a

Sl. 104. Dečje odmaralište

Opština Surčin

Osim savskog priobalja, područje najmlađe beogradske opštine karakterišu i sakralna arhitektura, plodne oranice i ravničarske šume.³²³ U poslednje vreme primetno je zalaganje lokalnih vlasti u pravcu intenzivnijeg razvoja turizma u opštini.³²⁴ Sastanak održan u JP za kulturu i sport Surčin³²⁵ i sprovedeno terensko istraživanje, otkrili su nekoliko prostora van upotrebe.

Među istraženim objektima izdvaja se Dom kulture u Dobanovcima, koji zasluhuje potpunu rekonstrukciju (Sl. 105, 106). Velika sala Doma u potpunosti je zapuštena, a isto važi i za nekadašnje svlačionice. Uprkos postojanju velike sale, Omladinsko kulturno-umetničko društvo „Budućnost-Dobanovci“ prinuđeno je da probe održava u jednoj od sporednih prostorija Doma. Deo objekta ispunjen je komercijalnim sadržajima, a tu se nalaze i prostorije Mesne zajednice „Dobanovci“.

³²² Ibid.

³²³ Opština obuhvata površinu od 220 km². Na njenoj teritoriji nalazi se sedam sela sa oko 55.000 stanovnika. http://opstinasurcin.org.rs/index.php?option=com_content&task=view&id=22&Itemid=26, 04.04.2010.

³²⁴ Miković, N., *Čari surčinskog seoskog turizma* (12.02.2008), www.politika.rs/rubrike/Beograd/CHari-surchinskog-seoskog-turizma.lt.html, 04.04.2010.

³²⁵ www.kulturaisport.surcin.net

Sl. 105. i 106. Dom kulture u Dobanovcima

U neposrednom susedstvu Doma kulture nalazi se objekat nekadašnje školske kuhinje Osnovne škole „Stevan Sremac“. Objekat planiran za salu za fizičko u potpunosti je devastiran, a posebnu opasnost predstavlja to što se takav prostor nalazi u blizini školskog objekta (Sl. 107, 108).

Sl. 107-108. Devastirana „školska kuhinja“

Jedina dva istražena poljoprivredna objekta nalaze se u surčinskom naselju Progar, poznatom po održavanju manifestacije „Bojčinsko kulturno leto“.

U pitanju su: nekadašnji stajski objekat, koji danas ima skladištenu i delimično stambenu funkciju,³²⁶ kao i objekat malih razmera, interesantan zbog svoje prvobitne namene. U pitanju je seoska vaga u neposrednoj blizini pomenutog objekta.

³²⁶ Ljubaznošću zaposlenih u JP za kulturu i sport, dostavljena je i osnova ovog objekta, koji bi rekonstrukcijom mogao da se uključi u ukupnu turističku ponudu Progara.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Istraživanje sprovedeno na teritoriji Beograda ukazuje na postojanje velikog broja praznih i neiskorišćenih prostora, sa posebnim naglaskom na specifičnostima pojedinačnih opština. Grupe objekata (npr. industrijski, vojni, kinematografski) koje su se izdvojile tokom istraživanja, govore ne samo o karakteru i zastupljenosti istraženih prostora, već i o specifičnim društvenim i ekonomskim kretanjima poslednjih decenija u Srbiji i svetu.

Anketa sprovedena 2005. godine među organizacijama i pojedincima kreativnog sektora Beograda u okviru internacionalnog projekta SAIT, sa idejom da se sakupe relevantne informacije „o radu, uslovima stanovanja, potrebama i interesima profesionalaca u ovoj oblasti“,³²⁷ pokazala je da je upravo nedostatak radnog prostora jedan od osnovnih problema sa kojima se pojedinci i organizacije suočavaju.

Među anketiranim pojedincima 65% ispitanika poseduje radni prostor, od čega „27% ima radni prostor u ustanovama u kojima su zaposleni, 24% rentira, 18% koristi javni prostor bez nadoknade, 16% koristi prostor svojih roditelja bez nadoknade i 15% ispitanika poseduje u vlasništvu radni prostor.“³²⁸

Od 24% ispitanika koji rentiraju radni prostor, većinu čine „oni koji se bave modernom muzikom (27%), slikari i vajari (18%), oni koji se bave primenjenom umetnošću i grafičari (13%), pesnici i pisci (11%) i umetnici iz oblasti kompjutera, modernih i kombinovanih medija (9%).“³²⁹ Zaključeno je da je prostor najpotrebniji slikarima, vajarima, dizajnerima i grafičarima, ali da „oni imaju najmanje finansijskih mogućnosti da prihvate samofinansirajuće aranžmane.“³³⁰ U prethodnim poglavljima pomenut je primer „nenamernog“ formiranja umetničke zajednice, nastao upravo zakupom prostora u zgradi BIGZ-a.

Kada su u pitanju profesionalne potrebe, istraživanje sprovedeno u okviru projekta SAIT pokazalo je da je potreba za smeštajem ipak jedna od manje urgentnih potreba ispitanih pojedinaca kreativnog sektora, a da se u vrhu liste nalaze potreba za institucionalnom i društvenom podrškom praćena potrebom za marketingom i prodajom.³³¹

Nešto drugačija situacija ustanovljena je kod anketiranih organizacija, preduzeća i udruženja kreativnog sektora. Ukoliko su primerene oblasti aktivnosti

³²⁷ SAIT – Anketa tržišta kreativnog sektora/industrija (Pojedinci) /pripremio: dr S. Cvejić/, CHOROS, New York; Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd 2005. (nepublikovano), 5

³²⁸ Ibid., 8

³²⁹ Ibid.

³³⁰ Ibid.

³³¹ Ibid., 10

grupe ispitanika, „potrebe za prostorom i marketinškim pristupom poslovanju jesu najurgentnije.“³³²

Kompleksnost ovog problema moguće je sagledati na primeru Muzeja grada Beograda koji od svog osnivanja 1903. godine ne poseduje adekvatan radni, izlagački i prostor za depoe, a kome je tek nedavno dodeljena zgrada Vojne akademije u Resavskoj ulici.

Dok veliki svetski muzeji imaju i po 100 do 200 hiljada kvadratnih metara, a pojedini zauzimaju i čitave gradske četvrti, Narodni muzej u Beogradu predviđenom rekonstrukcijom treba da dobije svega 15.000 kvadratnih metara.³³³

Pored tih značajnih institucija, niz je primera drugih gradskih naučnih i kulturnih institucija, ustanova i organizacija koje tokom višedecenijskog postojanja rade u neadekvatnim uslovima i prostorima.

Krajnji cilj projekta SAIT odnosio se na transformaciju adekvatnih napuštenih industrijskih objekata u višenamenske umetničke i poslovne komplekse.³³⁴ Kada je u pitanju sama konstrukcija zgrade ustanovljeno je da najveći deo, odnosno „87% ispitanih pojedinaca preferira novi objekat, 72% bi prihvatilo adaptacionu rekonstrukciju bilo koje stare zgrade, 70% bi se preselilo u rekonstruisani stari industrijski objekat, i 64% preferira renovirani istorijski objekat.“ Najveći deo ispitanika opredelio bi se za radni prostor odvojen od stambenog, a nešto manji za radni prostor u istoj zgradi ili integrisani radni i prostor za stanovanje.³³⁵

Slična situacija javlja se i kod anketiranih organizacija. 88% ispitanika izjasnilo se za radni prostor situiran u objektu posebno dizajniranom za profesionalce kreativnog sektora. Prvenstvo se daje novom objektu (75%) ili rekonstruisanom starom industrijskom objektu. 60% ispitanika prihvatilo bi rekonstrukciju nekog drugog objekta, a 43% prostor u obnovljenom istorijskom objektu.³³⁶

Kada su u pitanju posebni uslovi u radnom prostoru, najveći deo ispitanih pojedinaca izjasnio se za prirodno svetlo, a zatim zvučnu izolaciju. U dodatne potrebe ubrajaju se soba za snimanje, prostor za probe, pozorišni prostor, soba za video projekcije ili oprema za štampanje.³³⁷

Najvažnije karakteristike radnog prostora za anketirane organizacije su: skladišteni prostor, pristup Internetu i prirodno svetlo, kao i specijalne električne linije, visoki plafoni i zvučna izolacija. Pored toga navedeni su i „pristup zajedničkim prostorijama, kao što su: prodajni prostor, studio za snimanje, pozorišni prostor,

³³² SAIT – Anketa tržišta kreativnog sektora/industrija (Organizacije) /pripremio: dr S. Cvejić/, CHOROS, New York; Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd 2005. (nepublikovano), 6

³³³ Поповић, С., *Зјупи празнина свуда око нас*, Вечерње новости – додатак „Култура“, 18.06.2008., IV-V

³³⁴ Николић, Јелена, *Урбана рециклажа*, Политика, 28. јун 2006, 13

³³⁵ SAIT – Anketa tržišta kreativnog sektora/industrija (Pojedinci) /pripremio: dr S. Cvejić/, CHOROS, New York; Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd 2005. (nepublikovano), 8

³³⁶ SAIT – Anketa tržišta kreativnog sektora/industrija (Organizacije) /pripremio: dr S. Cvejić/, CHOROS, New York; Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd 2005. (nepublikovano), 7

³³⁷ SAIT – Anketa tržišta kreativnog sektora/industrija (Pojedinci) /pripremio: dr S. Cvejić/, CHOROS, New York; Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd 2005. (nepublikovano), 11

galerija, sala za konferencije, oprema za štampanje, kancelarijska oprema, sala za probe...“³³⁸

Tokom 2009. godine u Zavodu za proučavanje kulturnog razvitka sprovedeno je istraživanje pod nazivom „Status mladih neafirmisanih umetnika“, a uzorak za anketiranje sačinjen je od studenata završne godine Fakulteta likovnih umetnosti u Beogradu. Istraživanje je pokazalo da više od polovine anketiranih umetnika živi u zajedničkom domaćinstvu sa roditeljima. Jedan od najteže rešivih problema kod mladih umetnika je upravo stambeni problem, dok o prostoru za rad većina i ne razmišlja.³³⁹

U traženju odgovora na pitanje koje se tiče upotrebe prostora istraženih u okviru prve faze projekta „Prazni prostori Srbije“, kao osnovna prepreka javljaju se problemi nerešenih vlasničkih odnosa, nedostatka strategije o takvim prostorima na državnom i lokalnom nivou, krutosti pojedinih struktura u smislu ustupanja prostora na korišćenje, ali i nedostatka veće društvene angažovanosti, odnosno ozbiljnije inicijative od strane organizacija i pojedinaca zainteresovanih za delovanje u tim prostorima.

Malobrojni domaći primeri recikliranih prostora, pokazuju da postoji interes i volja da se takvi poduhvati sprovedu u delo. Pozitivni primeri upotrebe praznih prostora u svetu predstavljaju modele po kojima bi se slične situacije i kod nas mogle rešavati na mnogo progresivniji način.³⁴⁰

Prazni prostori koji nastaju sprovođenjem velikih privrednih poduhvata, kao što je slučaj sa kopovima Rudarskog basena Kolubara, zahtevaju specifičan pristup u smislu revitalizacije i određivanja odgovarajuće buduće namene. Naseljena mesta koja se izmeštaju usled takvih poduhvata, u ovom slučaju selo Vreoci, zavređuju posebnu pažnju u smislu očuvanja značajnih seoskih objekata i njihove moguće dislokacije i prenamene. Seoska naselja u pojedinim beogradskim opštinama, ali i u Srbiji u celini, koja postepeno „umiru“ usled odliva stanovnika i niske stope nataliteta mogla bi postati turističke destinacije. Tome u prilog govori postojanje i uspešno funkcionisanje pojedinih etno sela i salaša u Srbiji.³⁴¹ Na globalnom nivou, pojedini projekti koji propagiraju povratak ruralnom načinu života u duhu ekologije i održivog razvoja ukazuju na potencijalnu ostvarivost „ruralne renesanse“.³⁴²

Specifična istorija pojedinih mesta, u ovom slučaju istraženih prostornih celina u Beogradu poput Starog sajmišta, zahteva posebno promišljanje u smislu potrebne revitalizacije i prenamene. Istorijska slojevitost Starog sajmišta, koje je u toku nekoliko decenija vršilo funkciju sajma, logora, umetničkog, stambenog i poslovnog

³³⁸ SAIT – Anketa tržišta kreativnog sektora/industrija (Organizacije) /pripremio: dr S. Cvejić/, CHOROS, New York; Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd 2005. (nepublikovano), 7

³³⁹ Izveštaj o radu za 2009. godinu, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd 2009, 33

³⁴⁰ Primeri recikliranih prostora mogu se pogledati na sajtu Artfactories – Platforme za međunarodne izvore o kreativnim centrima formiranim umetničkim inicijativama i osnovanim uz učešće zajednice www.artfactories.net;

³⁴¹ Npr. etno selo „Moravski konaci“ nastalo je na mestu stare ciglane. Berić, Slavica, „Konaci“ pomirili selo i grad, Politika, Magazin, 602, 12.04.2009, 22-23

³⁴² Rural Renaissance Network, www.innserendipity.com/ruralren/rrhome.html, 07.04.2010.

prostora, od posebnog je značaja u smislu koncipiranja buduće uloge tog kompleksa.

Mnogi strani primeri govore u prilog preuređenja takvih prostora, posebno nekadašnjih nacističkih logora, u memorijalno-muzejske komplekse, koji postaju mesta kolektivne memorije i svojevrsni znakovi upozorenja za buduće generacije.³⁴³ Ponegde su i čitava mesta „konzervirana“ i transformisana u takve centre, npr. francusko selo Oradour-sur-Glane.³⁴⁴ Varšava, glavni grad Poljske, poznata i kao „grad feniks“,³⁴⁵ uspela je da se oporavi od štete učinjene tokom Drugog svetskog rata kada je oko 85% njenih zgrada uništeno. Posle rata, u petogodišnjoj kampanji varšavskog stanovništva, postignuta je skoro potpuna rekonstrukcija Starog grada.³⁴⁶

I mnoge pojedinačne zgrade bombardovane tokom Drugog svetskog rata, sačuvane su i pretvorene u memorijalna mesta. Primeri iz Rusije, Nemačke, Velike Britanije i Japana³⁴⁷ otvaraju i pitanje sudbine već pomenutih zgrada Generalštaba, Saveznog MUP-a i drugih objekata teško oštećenih tokom bombardovanja Beograda 1999. godine.

Berlin je još jedan od evropskih gradova stradalih tokom Drugog svetskog rata. Fizionomija grada dodatno je izmenjena podizanjem Berlinskog zida 1961. godine i podelom na Zapadni i Istočni Berlin. Po rušenju Zida 1989. godine, na gradskoj mapi iznenada su se pojavili prazni prostori koji su zahtevali potpuno nove sadržaje. Prostor između Potsdamer i Leipziger Platz-a u samom srcu Berlina, tokom postojanja Zida predstavljao je opustošenu „ničiju zemlju“. Danas je na tom mestu izgrađen moderan poslovni centar, a nekadašnja putanja Zida označena je kao simbolična veza između prošlosti i sadašnjosti (Sl. 110).³⁴⁸ Isto važi i za nekada značajne berlinske punktove kao što je Check Point Charly, najpoznatiji granični prelaz između Istočnog i Zapadnog Berlina, gde se u Muzeju Zida može videti stalna postavka o istoriji Zida (Sl. 111)³⁴⁹

³⁴³ www.buchenwald.de; www.auschwitz.org.pl; www.kampamersfoort.nl;

³⁴⁴ www.oradour.org

³⁴⁵ <http://miastofeniksa.pl/>

³⁴⁶ Historic Centre of Warsaw, <http://whc.unesco.org/en/list/30>, 07.04.2010.

³⁴⁷ *War and Pieces: 9 Preserved Bombed-Out WWII Buildings*, <http://weburbanist.com/2009/10/25/war-and-pieces-9-preserved-bombed-out-wwii-buildings/>, 07.04.2010.

³⁴⁸ Potsdamer Platz and Leipziger Platz, www.berlin.de/mauer/orte/potsdamer_leipziger_platz/index.en.php, 07.04.2010.

³⁴⁹ Former border crossing at Friedrichstrasse (Checkpoint Charlie), www.berlin.de/mauer/grenzuebergaenge/friedrichstrasse/index.en.php, 07.04.2010.

Sl. 110. Tragovi prošlosti na Potsdamer Platz-u

Sl. 111. Check Point Charly

Pored Starog sajmišta, istorijski značajne celine u Beogradu poput Skadarlije i Kosančićevog venca zaslužuju dodatnu pažnju, u smislu eliminisanja nepotrebnih sadržaja, očuvanja „atmosfera“ i naglašavanja njihovog kulturno-istorijskog značaja. Isto važi i za očuvane celine u manjim mestima na teritoriji Beograda, npr. Gročansku čaršiju u Grockoj, koja bi dodatnim uređenjem i popunjavanjem postojećih sačuvanih objekata adekvatnim sadržajima, mogla postati značajna turistička destinacija.

Istorijska slojevitost prostora Beogradske tvrđave, naseljenog još od praistorije, pruža niz mogućnosti u smislu formiranja atraktivnog muzejskog kompleksa.

Kada govorimo o stranim primerima, neophodno je pomenuti Barselonu, koja se smatra jednim od najuspešnijih primera „integracije kulturnih aktivnosti u okvire strategija socijalne, ekonomske i urbane regeneracije grada.“³⁵⁰ Projekat povezivanja istorijske četvrti u centru Barselone i nekadašnje industrijske četvrti smeštene na kraju grada, sproveden je sa ciljem da ova područja postanu novi kulturni centar grada i centar kulturnih industrija.³⁵¹ Barcelona je i grad koji aktivno radi na oživljavanju svojih podzemnih prostora. Ostaci rimske Barselone ispod Muzeja grada Barselone, danas su jedna od gradskih turističkih atrakcija.³⁵² ³⁵³ Primer upućuje i na revitalizaciju i moguću upotrebu beogradskih laguma i drugih podzemnih prostora.

Beogradske prostorne celine poput Slavije ili celine kod Brankovog mosta, predstavljaju poseban izazov u smislu moguće rekonstrukcije i prenamene. To važi i za prostor u okolini Savskog pristaništa i Beton hale, ali i celokupan potez uz rečne

³⁵⁰ Radišić, Slavica, *Postindustrijski grad i kulturna politika*, Kulturni identiteti gradova, KULTURA – časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku (priredila: dr Vuksanović, D.), 122/123, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd 2009, 74-75

³⁵¹ Ibid., 75

³⁵² Riding, Alan (Published: September 13, 1998), *Barcelona: Underground show of an ancient heritage*, www.nytimes.com/1998/09/13/travel/europe-fall-winter-stepping-forward-into-past-barcelona-underground-show-ancient.html?pagewanted=1, 07.04.2010.

³⁵³ Arqueologia Urbana, www.bcn.cat/museuhistoriciutat/ca/arqueologia_urbana.html, 07.04.2010.

obale, naročito u centralnoj gradskoj zoni, o čemu je bilo više reči u prethodnim poglavljima.

Primeri pojedinih svetskih gradova ukazuju na moguća rešenja sličnih problema. „Obnova londonskih dokova spada u najpoznatije projekte rehabilitacije industrijskih kompleksa. Stari, napušteni i ruinirani magacini, adaptirani su u luksuzne stanove i objekte kulture. U tu svrhu gradska vlada obrazovala je posebnu korporaciju, koja je detaljno isplanirala kako urediti priobalje Londona.“³⁵⁴

Engleski gradovi Mančester i Liverpool otelovljuju početak industrijalizacije, a Mančester je jedan od prvih industrijskih gradova uopšte. Dok je Liverpool kao lučki grad predstavljao logistički centar za regionalnu tekstilnu industriju, Mančester se izdvojio kao međunarodni centar trgovine. Opadanjem tekstilne industrije u tom okrugu posle pedesetih godina prošlog veka, došlo je i do znatnog pogoršanja uslova života u oba grada, radikalnog opadanja broja stanovnika na polovinu prethodnog i drastičnog rasta stope nezaposlenosti. Iako su u oba grada i dalje prisutni siromaštvo, kriminal, napuštena i zanemarana područja, situacija se ipak izmenila, naročito tokom osamdesetih godina prošlog veka, kada su gradovi uložili novac u umetnost, kulturu i gradske servise koji bi sprečili dalje propadanje i obnovili pojedine oblasti.³⁵⁵

Posebnu ulogu u obnovi gradova odigrali su muzički klubovi, često otvarani u bivšim industrijskim prostorima, npr. čuveni mančesterski klub „Hačienda“, otvoren 1982. godine, u nekadašnjem skladištu.³⁵⁶ U tom periodu klub je postao žiža tzv. *Madchester*³⁵⁷ generacije, a prestiž koji je doneo gradu ohrabrio je dalje investicije u kreativnu industriju. Teoretičar ulične mode T. Polhemus slikovito opisuje razvoj mančesterskog uličnog stila, kao posledice kulturnog razvitka grada i stvaranja nove muzičke scene.³⁵⁸

Potencijalna transformacija beogradskih rečnih obala upućuje i na rekonstrukciju i prenamenu postojeće industrijske zone na desnoj obali Dunava. Budući da je istraživanje pokazalo da su rečne obale u budućnosti predviđene pre svega za izgradnju luksuznih stambeno-poslovnih četvrti, treba naglasiti da je u okviru takvih projekata neophodno pronaći mesta i za kulturno-umetničke sadržaje. Očuvanjem i prenamenom pojedinih postojećih industrijskih i drugih objekata van funkcije ili njihovih delova, koji bi bili integrisani u moderne četvrti, očuvao bi se i specifičan „duh“ tih mesta. R. Kulenović naglašava da bi bilo neophodno „da „reciklirani“ objekat u jednom od svojih segmenata sadrži i prezentaciju izvorne namene.“³⁵⁹

³⁵⁴ Korlat, N. *Hale kao spomenici* (21.02.2009.), www.blic.rs/Vesti/Beograd/80167/Hale-kao-spomenici, 07.03.2010.

³⁵⁵ www.shrinkingcities.com, 07.04.2010.

³⁵⁶ www.fac51thehacienda.com

³⁵⁷ *Madchester* je reč nastala igrom sa rečju *Manchester* (mad (eng.) – 1. lud, umobolan; 2. mahnit, ludački; 3. (colloq.) zanesen, lud, zaluden)

³⁵⁸ Polhemus, Ted, *Streetstyle*, Thames and Hudson, New York 1994, 116

³⁵⁹ Куленовић, Рифат, *Индустријско наслеђе Београда*, Годишњак града Београда XLVII – XLVIII, Београд 2000 – 2001, 149

Istraživanje industrijskih kompleksa i pojedinačnih objekata u drugim delovima Beograda pokazuje da je većina tih prostora takođe planirana za transformaciju u ekskluzivni poslovni prostor. Budući da ovakvi projekti često godinama čekaju na realizaciju, događa se da pojedini objekti, od kojih su mnogi pod zaštitom, potpuno propadnu. Isto važi i za druge značajne objekte – poslovne, stambene, kinematografske.

Pojedini primeri rekonstruisanih industrijskih kompleksa i pojedinačnih objekata u našem najbližem okruženju, koji već godinama uspešno rade kao kulturni centri, ukazuju na moguću sličnu namenu takvih prostora kod nas.³⁶⁰

Samo jedan od mnogobrojnih stranih primera kako se takav objekat može vratiti u život je napuštena fabrika margarina u Berlinu,³⁶¹ transformisana u danas značajan kulturni centar Kunst-Werke Berlin (Sl. 112).³⁶² Vredi pomenuti i „Tejt Modern“ (Tate Modern) galeriju u Londonu u zdanju nekadašnje električne centrale.³⁶³

Sl. 112. KW Berlin

Vojni kompleksi van funkcije često se koriste u civilne i kulturno-umetničke svrhe. Po raspadu Jugoslavije, devedesetih godina prošlog veka, pojedini slovenački vojni objekti prepušteni su kućama kulture i univerzitetu.³⁶⁴ U bivšoj kasarni JNA u centru Ljubljane, skvotiranoj 1993. godine, osnovan je autonomni kulturni centar „Metelkova mesto“, danas značajan ne samo na balkanskom, već i na evropskom nivou.³⁶⁵

Kod nas, vojni kompleksi van funkcije namenjeni su za prodaju, a predviđeno je da se na ovaj način reši stambeno pitanje za oko 20 hiljada vojnih lica. Pored

³⁶⁰ www.pekarna.org, www.mochvara.hr, www.attack.hr, www.labinary.org/lamparna

³⁶¹

www.kw-berlin.de/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=30&Itemid=44&lang=en, 07.04.2010.

³⁶² www.kunst-werke-berlin.de

³⁶³ www.tate.org.uk/modern/building/

³⁶⁴ Поповић, С., *Зјапи празнина свуда око нас*, Вечерње новости – додатак „Култура“, 18.06.2008, IV-V

³⁶⁵ www.metelkovamesto.org

toga, sredstva dobijena dosadašnjom prodajom, utrošena su i na modernizaciju i opremanje vojske i izgradnju vojne infrastrukture.³⁶⁶

Istraženi kinematografski objekti na teritoriji Beograda su, bar gledano spolja, u mnogo manjoj meri devastirani u odnosu na npr. objekte industrijskog nasleđa, verovatno i iz razloga što su mnogi od njih izgrađeni u novije vreme, a i većina ih je do skoro bila aktivna. Sama konfiguracija bioskopa, sa prostranim centralnim prostorom sale za projekcije i okolnim, pomoćnim prostorijama, u osnovnim crtama približava ih konfiguraciji pozorišnih prostora, što nije presudan činilac, ali ih čini pogodnim za transformaciju u mesto, čija bi osnovna funkcija bila scensko-pozorišna. Pored toga, i veličina objekata igra značajnu ulogu, jer za razliku od većine istraženih industrijskih ili vojnih kompleksa, koji su po svom prostiranju prezahtevni za transformaciju u objekte pojedinačne svrhe, bioskopi deluju kao sasvim adekvatni za ovu vrstu adaptacije.³⁶⁷

Tome u prilog govori činjenica da je nova funkcija mnogih nekadašnjih stranih bioskopa, npr. britanskih, upravo pozorišna.³⁶⁸

Posebno značajan primer za ovu vrstu adaptacije je berlinsko pozorište Šaubine (Schaubühne am Lehniner Platz) (Sl. 113, 114).³⁶⁹ Rekonstrukcijom napuštene zgrade bioskopa Univerzum (Universum Cinema) Erika Mendelzona iz 1929. godine, realizovana je ideja radikalno promenljivog prostora – totalnog pozorišta Ervina Piskatora.³⁷⁰

Sl. 113-114. Schaubühne am Lehniner Platz

³⁶⁶ Laketić, M., *Ubrzaćemo prodaju vojne imovine* (17.01.2009), www.blic.rs/Vesti/Ekonomija/74563/Ubrzacemo-prodaju-vojne-imovine, 05.03.2010.

³⁶⁷ Magistarska teza *Centar za scenska istraživanja – FABRIKA SNOVA* bavi se upravo mogućnostima rekonstrukcije odabranih objekata kinematografskog nasleđa u tzv. Centar za scenska istraživanja – mesto koje bi služilo za eksperimentalni rad u oblasti scenskog dizajna.

³⁶⁸ Eyles, Allen, *Old Cinemas*, Shire Publications, Buckinghamshire 2005, 29

³⁶⁹ www.schaubuehne.de/en_EN/house/architecture/, 07.04.2010.

³⁷⁰ Dinulović, Radivoje, *Arhitektura pozorišta XX veka*, CLIO, Beograd 2009, 121-122

Pod idealnim uslovima, kinematografski objekti grupisani u užem centru Beograda zadržali bi svoju osnovnu funkciju ili bi se mogli transformisati u kulturno-umetničke centre, što se, ukoliko bi za to postojale realne mogućnosti, odnosi i na slične objekte u udaljenijim gradskim opštinama.

Ipak, aktuelna situacija upućuje na sasvim drugačiju budućnost ovih prostora, kao i da se, kako navodi Volk, odnos prema bioskopskim objektima nimalo nije promenio od vremena između dva svetska rata, kada su sve kinematografske delatnosti i dalje smatrane više trgovačkim i industrijskim nego kulturnim, a vlasnicima bioskopa i filmskim entuzijastima bilo izuzetno teško da održe tu delatnost živom.³⁷¹

Slična konfiguracija prostora približava nekadašnje domove kulture kinematografskim objektima. Brojnost i specifičnost tih prostora upućuje na potrebu za kreiranjem posebne strategije u smislu njihovog ponovnog aktiviranja.

Posebno se izdvajaju prostori za kulturno-umetničku delatnost i zabavu na otvorenom – letnje pozornice i amfiteatri, od kojih su pojedini decenijama van funkcije, kao npr. Letnja pozornica u Topčideru, a koji bi poput antičkih amfiteatara, i danas u upotrebi širom Evrope, mogli zadržati svoju prvobitnu namenu.

U pojedinim gradovima, objekti za saobraćaj i komunikacije transformisani su u kulturno-umetničke prostore. U našem neposrednom susedstvu, u Rijeci, železnička stanica namenjena je za muzej savremene umetnosti,³⁷² a jedan od najlepših primera adaptacije ove vrste građevina je svakako Musee d'Orsay u Parizu, takođe u prostoru nekadašnje železničke stanice (Sl. 115).³⁷³

Sl. 115. Musee d'Orsay

I nekadašnji poslovni i stambeni objekti prolaze kroz najrazličitije transformacije. U pojedinim slučajevima objekti različite namene koji su izgubili

³⁷¹ Volk, Petar, *Istorija jugoslovenskog filma*, Institut za film, Beograd 1986, 50

³⁷² Поповић, С., *Зјапи празнина свуда око нас*, Вечерње новости – додатак „Култура“, 18.06.2008., IV-V

³⁷³ www.musee-orsay.fr/en/collections/history-of-the-museum/home.html, 07.04.2010.

prvobitnu funkciju postaju stambeni objekti. Tako nailazimo na zaista neočekivane primere korišćenja žitnih silosa, vodotornjeva, crkava, pa čak i recikliranih bilborda u stambene svrhe.³⁷⁴

Posebnu kategoriju koja se izdvojila prilikom istraživanja stambenih prostora na teritoriji Beograda čine nekadašnji stambeni objekti, pojedini stari i po više od 150 godina, koji pripadaju objektima narodnog graditeljstva. Dodatnom zaštitom i revitalizacijom, ti objekti mogli bi postati značajni etno punktovi, priključujući se ideji o transformisanju srpskih sela i manjih mesta u turističke destinacije.

Slično važi i za stare školske objekte, od koji su pojedini dugi niz godina van upotrebe i devastirani, npr. stara škola u Lazarevcu. Kada su u pitanju aktivni školski objekti treba skrenuti pažnju na opasnost postojanja nefunkcionalnih i zapuštenih prostora u njihovoj blizini, kao npr. nekadašnje, u potpunosti ruinirane školske kuhinje u blizini OŠ „Stevan Sremac“ u Dobanovcima u opštini Surčin, ili bioskopa „Slavica“ u neposrednom susedstvu OŠ „Jovan Popović“ na Karaburmi. Na izuzetno veliku opasnost od postojanja ovakvih prostora, naročito u blizini stambenih četvri podsećaju primeri požara u Prvom akcionarskom mlinu i IKL-u u Beogradu,³⁷⁵ kao i slučaj Vajfertove pivare u Pančevu.³⁷⁶

Pre nekoliko godina Beograd je proglašen gradom budućnosti centralnog dela jugoistočne, a zatim i južne Evrope.³⁷⁷ Po svom geografskom položaju i istorijskom značaju, on tu titulu svakako i zasluži.

Na listi najposećenijih svetskih turističkih destinacija Beograd zauzima tek 168. poziciju.³⁷⁸ U skladu sa tim, treba razmišljati o sprovođenju urbane i ruralne regeneracije i razvoja pozitivnijeg imidža grada i države u celini.

Ideja uključivanja kulture u procese urbane regeneracije prisutna je u svetu od sedemdesetih godina XX veka. S. Radišić naglašava da strategija urbane regeneracije stimulisane kulturom, bazirana na implementaciji skupih *flagship* kulturnih projekata obnove centralnih gradskih četvri, nije uspela da proizvede „značajne dugoročne ekonomske rezultate, kao ni viši stepen integracije lokalnih zajednica.“ U praksi se pokazalo da su ti programi uspeli da utiču na razvoj

³⁷⁴ *Adaptive Reuse: 15 Creative House & Home Conversions*, <http://weburbanist.com/2009/10/12/adaptive-reuse-15-creative-house-home-conversions/>, 07.04.2010.

³⁷⁵ Jelovac, Bojana, *Brzo stižu, a onda počinju problemi*, Blic, 27. oktobar 2006, B6-B7

³⁷⁶ U požaru je izgorelo oko 1500m² neadaptiranog dela Pivare, koja je pod zaštitom, a smatra se najstarijom sačuvanom pivarom na Balkanu (1722. godina). Jovanov-Peštanac, V., *Od pivare ostali samo zidovi*, Danas, 8. april 2005, 25

³⁷⁷ U drugoj fazi *Takmičenja za evropske gradove i regione budućnosti u 2006. i 2007. godini*, koje organizuje časopis „Fajnenšel tajms“ („Financial Times“), Beograd je 16. marta 2006. u Kanu proglašen za „Grad budućnosti južne Evrope“. U prvom krugu glavni grad Srbije izabran je za „Grad budućnosti centralnog dela jugoistočne Evrope“. www.beograd.rs/cms/view.php?id=1223836, 07.04.2010.

³⁷⁸ Д. Мучибабић - Д. Вукотић, *Престоница пред туристичким изазовима* (25.01.2009), www.politika.rs/rubrike/Beograd/Prestonica-pred-turistichkim-izazovima.sr.html, 07.04.2010.

pozitivnog imidža grada, ali problem je bio u tome što „ovaj novi imidž nije odražavao stvarni lokalni identitet.“³⁷⁹ Lokalne zajednice su retko uključivane u procese planiranja urbane regeneracije, što je dovelo do sve izraženije polarizacije između bogatih centralnih delova grada i siromašne periferije.³⁸⁰

U drugoj polovini devedesetih godina prošlog veka postalo je jasno „da projekti urbane regeneracije zasnovane na kulturi nisu u stanju da proizvedu ekonomske i socijalne efekte proporcionalne finansijskim sredstvima uloženim u njih“,³⁸¹ pa većina gradova odustaje od ovih skupih i megalomanskih projekata, i okreće se tzv. programima kulturne regeneracije. U pitanju je pristup urbanoj regeneraciji, koji se zasniva na „implementaciji umjetničkih projekata zasnovanih na radu sa lokalnim zajednicama.“³⁸² To dovodi do promene kulturne politike gradova, pa se umesto insistiranja na skupim i prestižnim projektima, fokus pomera ka manjim umetničkim projektima „koji tretiraju različita socijalna pitanja, participaciju građana, multikulturalnost i suradnju između različitih zajednica.“³⁸³ M. Dragičević-Šešić naglašava da bi mobilisanje najboljih ljudskih resursa iz raznih domena za stvaranje razvojnog plana grada, predstavljalo veliko dostignuće. Na taj način bilo bi omogućeno „da se povežu i usklade vizije poslovnog sektora i sektora kulture s civilnim društvom, u pokušaju da se stvori nov, poželjan identitet i imidž grada.“³⁸⁴

Rezultati prve faze projekta „Prazni prostori Srbije“ idu u prilog sistematskom širenju osnovne baze podataka kao neposredne evidencije urbanih i ruralnih nepokretnosti van funkcije, sa naglaskom na njihovom izuzetnom društvenom značaju. Širenje baze podataka odvijalo bi se paralelno sa daljim razvojem istraživanja i postepenim uključivanjem različitih društvenih struktura u rešavanje konkretnog problema, što i jeste jedan od osnovnih ciljeva projekta.

U daljoj perspektivi, uz istovremeni razvoj operativne strukture projekta, mogao bi biti dostignut završni cilj – izrada centralne evidencije podataka za celu teritoriju Srbije.

Pored toga što bi takva baza podataka bila od koristi za umetnike, institucije kulture, naučno-istraživačke institucije itd., širi društveni značaj projekta ogledao bi se u mogućnosti kreiranja strategije o praznim prostorima na nivou države i lokalnih zajednica, a u cilju njihovog aktiviranja i ponovnog korišćenja.

³⁷⁹ Radišić, Slavica, *Postindustrijski grad i kulturna politika*, Kulturni identiteti gradova, KULTURA – časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku (priredila: dr Vuksanović, D.), 122/123, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd 2009, 72

³⁸⁰ Ibid., 72-73

³⁸¹ Ibid., 73

³⁸² Ibid.

³⁸³ Ibid., 73-74

³⁸⁴ Dragičević Šešić, Milena, *Kultura u funkciji razvoja grada*, Kulturni identiteti gradova, KULTURA – časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku (priredila: dr Vuksanović, D.), 122/123, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd 2009, 37

IZVORI

LITERATURA

1. Брук, Питер, *Празан простор*, Лапис, Београд 1995.
2. *Чувари баштине*, (уредио: Милић, М.), Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1998.
3. Dinulović, Radivoje, *Arhitektura pozorišta XX veka*, CLIO, Beograd 2009.
4. Ђурић-Замоло, Дивна, *Градитељи Београда 1815-1914*, Музеј града Београда, Београд 2009.
5. Eyles, Allen, *Old Cinemas*, Shire Publications, Buckinghamshire 2005.
6. Harvud, Ronald, *Istorija pozorišta*, CLIO, Beograd 1998.
7. ИНФО-КАТАЛОГ /Мултимедијални пројекат: Старо београдско сајмиште као старо језгро Новог Београда/ (ур: М. Вукотић-Лазар), Урбанистички завод Београда, Београд 2008.
8. *Izveštaj o radu za 2009. godinu*, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd 2009.
9. Jovanović, Tamara, *Centar za scenska istraživanja – FABRIKA SNOVA* (magistarska teza), Univerzitet umetnosti u Beogradu, Beograd 2007. (nepublikovano)
10. Корићанац, Татјана, *Историјски и утварни ликови Београда*, Музеј града Београда, Београд 2004.
11. Kosanović, Dejan, *Počeci kinematografije na tlu Jugoslavije: 1896 – 1918*, Institut za film: Univerzitet umetnosti, Beograd 1985.
12. Kulenović, Rifat, *Beograd: industrijsko nasleđe*, ARCH, Beograd 2007.
13. Куленовић, Рифат, *Индустријско наслеђе Београда*, Годишњак града Београда XLVII – XLVIII, Београд 2000 – 2001.
14. Куленовић, Рифат, *Индустријско наслеђе – призори* (каталог изложбе), Галерија науке и технике САНУ / Музеј науке и технике, Београд 2002.
15. Максимовић, Бранко, *Урбанистички развој од 1830. до 1914*, Историја Београда 2, Просвета, Београд 1974.
16. Melnick, Ross; Fuchs, Andreas, *Cinema Treasures: A New Look at Classic Movie Theaters*, MBI, St. Paul 2004.
17. Nikolić, Zoran Lj., Golubović, Vidoje D. *Beograd ispod Beograda*, Službeni list, Beograd 2006.
18. Несторовић, Богдан, *Градитељи Београда 1919 – 1941*, Историја Београда 3, Просвета, Београд 1974.
19. Paramentić, Miloš, *Boja mraka*, Formark, Beograd 1995.
20. Pavlica, Damjan, *Skvoterski pokret* (diplomski rad), Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, Beograd 2007.
21. Павловић, Бранко, *Филозофски речник*, Плато, Београд 1997.
22. Polhemus, Ted, *Streetstyle*, Thames and Hudson, New York 1994.

23. Popović, Una, *Beograd: nemesta: umetnost u javnom prostoru*, Muzej savremene umetnosti, Beograd 2009.
24. Ранковић, Раденко, *Нови биоскопски гледаоци: структура биоскопских гледалаца у Београду на пројекцијама од 22,30 часова*, Зборник радова ФДУ, Год.1, бр.1, Београд 1997.
25. SAIT – *Analiza lokacija i objekata* /pripremili: R. Kulenović, mr Ž. Gligorijević, D. Vrbica/, CHOROS, New York; Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd 2005. (nepublikovano)
26. SAIT – *Anketa tržišta kreativnog sektora/industrija (Organizacije)* /pripremio: dr S. Cvejić/, CHOROS, New York; Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd 2005. (nepublikovano)
27. SAIT – *Anketa tržišta kreativnog sektora/industrija (Pojedinci)* /pripremio: dr S. Cvejić/, CHOROS, New York; Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd 2005. (nepublikovano)
28. SAIT – *Studija tržišta stambenog i komercijalnog prostora u Beogradu* /pripremila: dr M. Petrović/, CHOROS, New York; Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd 2005. (nepublikovano)
29. Савковић, Мирослав, *Цензура кинематографије у Србији 1941 – 1944*, Зборник радова ФДУ, Год.1, бр.1, Београд 1997.
30. *Senjski rudnik: industrijsko nasleđe* /autor: ARCH tim/, ARCH, Beograd 2009.
31. *Serbia on the Roll* (priredili: Stojanović, Branimir; Midžić, Svebor), Film Center Serbia, Belgrade 2006.
32. *Споменичко наслеђе Србије, непокретна културна добра од великог и изузетног значаја* (уредио: Милић, М.), Републички завод за заштиту споменика културе Београд 1998.
33. Стојанчевић, Владимир, *Политичка историја 1830 – 1839*, Историја Београда 2, Просвета, Београд 1974.
34. Tasić, T., Kulenović, R., *Južni Banat: industrijsko nasleđe*, Zavod za zaštitu spomenika kulture u Pančevu „Žiža“, Pančevo 2006.
35. *Under the Bridge Beograd* (uredili: Jeremić, V.; Rädle, R.), Biro za kulturu i komunikaciju Beograd, Novi Sad 2005.
36. *Urbani spektakl* (priredile: Dragičević-Šešić, M.; Šentevska, I.), CLIO, YUSTAT, Beograd 2000.
37. Volk, Petar, *Istorija jugoslovenskog filma*, Institut za film, Beograd 1986.
38. Вучо, Никола, *Занатство и индустрија у XIX веку*, Историја Београда 2, Просвета, Београд 1974.
39. Вучо, Никола, *Привредни развој града од 1919. до 1941*, Историја Београда 3, Просвета, Београд 1974.
40. Вучо, Никола, *Развој индустрије у Србији у 19. веку*, САНУ, Београд 1981.
41. Живковић, Н, *Народно градитељство – споменик културе данас*, Завод за заштиту споменика културе града Београда, Београд 2007.

PERIODIKA

1. Apostolovski, D., *Bolji dani za „Staru mehanu“*,
<http://arhiva.glas-javnosti.rs/arhiva/2002/12/24/srpski/BG02122306.shtml>,
01.04.2010.
2. Arandelović, I., *Čeka se privatizacija* (18.11.2006),
www.politika.rs/rubrike/Kultura/t12382.lt.html, 18.03.2010.
3. Авакумовић, Маријана, *Маријана „Дорћол“ у новом рућу*, Политика, 6. и 7.
јануар 2007, 25
4. Авакумовић, Маријана, *Изазов за архитекте*, Политика, 23. фебруар
2007, 25
5. Авакумовић, Маријана, *Ускоро луксузна градња марине на Дунаву*,
Политика, 19. март 2007, 5
6. Beoković, J.; Lucić, J., *Zmije na topčiderskoj Letnjoj pozornici* (30.04.2008),
[www.politika.rs/rubrike/Beograd/Zmije-na-topcxiderskoj-Letnjoj-](http://www.politika.rs/rubrike/Beograd/Zmije-na-topcxiderskoj-Letnjoj-pozornici.lt.html)
[pozornici.lt.html](http://www.politika.rs/rubrike/Beograd/Zmije-na-topcxiderskoj-Letnjoj-pozornici.lt.html), 30.03.2010.
7. Berić, Slavica, *„Konaci“ pomirili selo i grad*, Politika, Magazin, 602,
12.04.2009, 22-23
8. Cartwright, A., *Is the Village Dying?*, Development & Transition No.11/2008,
22-23,
[www.developmentandtransition.net/uploads/issuesAttachments/23/DT11_eng](http://www.developmentandtransition.net/uploads/issuesAttachments/23/DT11_eng.pdf)
[.pdf](http://www.developmentandtransition.net/uploads/issuesAttachments/23/DT11_eng.pdf) 16.03.2010
9. Ћириловић, Милорад, *Оживљена „бетоњерка“*, Политика, 24. јул 2006,
9
10. Ћириловић, Милорад, *Поглед на 11 капија*, Политика, 18. септембар
2006, 9
11. Ćuk, A.; Čović, A., *„Vrednosti“ u Pančevu*, Danas, 31. мај 2004, 17
12. Dedeić, S., *Lokacija „slađa“ od šećera* (18.06.2008),
[www.biznisnovine.com/cms/item/stories/sr.html?id=13004§ionId=1&view](http://www.biznisnovine.com/cms/item/stories/sr.html?id=13004§ionId=1&view=story)
[=story](http://www.biznisnovine.com/cms/item/stories/sr.html?id=13004§ionId=1&view=story), 01.04.2010.
13. D.K.; S.T., *Zapušteno blago pod zaštitom države* (17.08.2008.),
www.blic.rs/Vesti/Beograd/53328/Zapusteno-bлаго-pod-zastitom-drzave-
[04.04.2010.](http://www.blic.rs/Vesti/Beograd/53328/Zapusteno-bлаго-pod-zastitom-drzave-)
14. D. M., *Dorćolski „amam“ zove umetnike* (15.02.2008),
www.politika.rs/rubrike/Beograd/Dorcolski-amam-zove-umetnike.lt.html,
18.03.2010.
15. D. M. *Oronulo zdanje nekadašnje „Beobanke“* (12.05.2008),
[www.politika.rs/rubrike/Beograd/Oronulo-zdanje-nekadasnje-](http://www.politika.rs/rubrike/Beograd/Oronulo-zdanje-nekadasnje-Beobanke.lt.html)
[Beobanke.lt.html](http://www.politika.rs/rubrike/Beograd/Oronulo-zdanje-nekadasnje-Beobanke.lt.html),
27.03.2010.
16. Dragičević Šešić, Milena, *Kultura u funkciji razvoja grada*, Kulturni identiteti
gradova, KULTURA – časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku

- (priredila: dr Vuksanović, D.), 122/123, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd 2009.
17. E. B. H., *Velike zgrade čekaju investitore* (23.11.2008),
www.politika.rs/rubrike/Beograd/Velike-zgrade-cxekaju-investitore.lt.xml,
18.03.2010.
18. Jovanov-Peštanac, V., *Od pivare ostali samo zidovi*, Danas, 8. april 2005, 25
19. Korlat, Nataša, *Hale kao spomenici* (21.02.2009.),
www.blic.rs/Vesti/Beograd/80167/Hale-kao-spomenici, 07.03.2010.
20. Korlat, Nataša, *Spasavanje stogodišnje lepote* (29.09.2009),
www.blic.rs/Vesti/Beograd/112990/Spasavanje-stogodisnje-lepote,
28.03.2010.
21. *Kulturni identiteti gradova*, KULTURA – časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku (priredila: dr Vuksanović, D.), 122/123, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd 2009.
22. Kupres, R., *Sami menjamo svoju sliku*, <http://arhiva.glas-javnosti.rs/arhiva/2000/07/09/srpski/K00070602.shtm>, 06.03.2010.
23. Laketić, M., *Ubrzaćemo prodaju vojne imovine* (17.01.2009),
www.blic.rs/Vesti/Ekonomija/74563/Ubrzacemo-prodaju-vojne-imovine,
05.03.2010.
24. Lakić, Dubravka, *Bioskop ili kockarnica* (02. 02. 2007)
www.politika.rs/rubrike/Kultura/t18653.lt.xml, 18.03.2010.
25. Лакић, Марко, *Још један рок за Прокоп* (18.10.2008.),
www.politika.rs/rubrike/Ekonomija/Josx-jedan-rok-za-Prokop.sr.xml,
21.03.2010.
26. Maljković, Sanja, *Napušteni prostori Beograda I deo*,
www.kvartmagazin.rs/active/sr-latin/xome/clanak/_params/kv_clk_id/4333.xml, 28.03.2010.
27. Miković, N., *Zapadna Afrika na Savskom vencu* (05.08.2008),
www.politika.rs/rubrike/Beograd/Zapadna-Afrika-na-Savskom-Vencu.lt.xml,
30.03.2010.
28. Miković, N., *Čari surčinskog seoskog turizma* (12.02.2008),
www.politika.rs/rubrike/Beograd/CHari-surchinskog-seoskog-turizma.lt.html,
04.04.2010.
29. Milanović Hrašovec, Ivana, *Filmski obrti* (17.07.2008),
www.vreme.com/cms/view.php?id=650636, 01.04.2010.
30. M.P. – D.B.M., *Svedočanstvo o zaboravu* (14.08.2008.),
www.novosti.rs/vesti/kultura.71.html:220769-Svedocanstvo-o-zaboravu,
01.04.2010
31. M.R.B.-L.J.P., „*Stara mehana*“ *postaje vrtić*,
www.politika.rs/rubrike/Beograd/Stara-mehana-postaje-vrtic.lt.html,
01.04.2010.
32. Mrđen, M., *Zaboravljene zanatlije* (12.10.2006.),
www.novosti.rs/vesti/beograd.74.html:189313-Zaboravljene-zanatlije,
02.04.2010.

33. Mučibabić, Daliborka, *Otvora se „zabranjeni grad“ na Topčiderskom brdu* (27.07.2008), www.politika.rs/rubrike/Beograd/Otvora-se-zabranjeni-grad-na-Topciderskom-brdu.lt.xml, 05.03.2010.
34. Мучибабић, Д, *Скадарлија 2010 – нови живот боемске четврти*, Политика, 20.02.2008, 23
35. Mučibabić, D., *Skadarlija vraća izgubljeni boemski duh* (22.01.2009), www.politika.rs/rubrike/Beograd/Skadarlija-vraca-izgubljeni-boemski-duh.lt.xml, 21.03.2010.
36. Мучибабић, Д, *Васкрс стогодишње палате*, Политика, 10.10.2009, 24
37. Николић, Јелена, *Урбана рециклажа*, Политика, 28. јун 2006, 13
38. N. K. *Drvo na petom spratu ruševine u Kneza Miloša*, www.blic.rs/Vesti/Beograd/101967/Drvo-na-petom-spratu-rusevine-u-Kneza-Milosa, 30.03.2010.
39. *O Bigzašenju, MANEKENI BIGZA* (priredili: D. Lučić i S. Stojanović-Sinister) www.poezin.net/sajt/2009/12/23/o-bigzasenju-manekeni-bigza/, 30.03.2010.
40. *Општински информатор Савски венац* (посебно издање за 2009. годину), <http://savskivenac.rs/lists/informator-2009.pdf> , 28.03.2010.
41. Перовић, Љ, *„Београд филм“ остаје без биоскопа* (27.08.2009), www.politika.rs/rubrike/Beograd/Beograd-film-ostaje-bez-bioskopa.sr.xml, 18.03.2010.
42. Перовић, Љиља, *Коцкарнице и магацини протерали биоскопе* (06.07.2009), www.politika.rs/rubrike/Beograd/94321.sr.xml, 30.03.2010.
43. Поповић, Саво, *Зјапи празнина свуда око нас*, Вечерње новости – додатак „Култура“, 18.06.2008, IV-V
44. Поповић, Жорж, *Театар на ђумруку*, Позоришне новине, год. I, бр. 6, Политика, март 2006.
45. Rabrenović, J., *Beogradski bioskopi prodati za devet miliona evra* (17.02.2007), www.politika.rs/rubrike/Ekonomija/t20045.lt.xml, 18.03.2010.
46. Radišić, Slavica, *Postindustrijski grad i kulturna politika*, Kulturni identiteti gradova, KULTURA – časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku (priredila: dr Vuksanović, D.), 122/123, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd 2009.
47. Riding, Alan, *Barcelona: Underground show of an ancient heritage* (Published: September 13, 1998), www.nytimes.com/1998/09/13/travel/europe-fall-winter-stepping-forward-into-past-barcelona-underground-show-ancient.html?pagewanted=1, 07.04.2010.
48. Spasić, Vladimir, *Austrijanci grade hotel u najstarijem mlinu Evrope* (14.02.2008), www.glas-javnosti.rs/clanak/glas-javnosti-14-02-2008/austrijanci-grade-hotel-u-najstarijem-mlinu-evrope, 30.03.2010.
49. Станковић, Дана, *Беле лађе у белом граду*, Магазин бр. 504, Политика, 3. јул 2005, 30-31
50. Stevanović, Đura, *Pustoš od sedamsto sela*, Politika, 2. decembar 2008, 14
51. Šulović, Sonja, *Samo tabla podseća na stare dane* (05.12.2009),

- www.blic.rs/Vesti/Beograd/124027/Samo-tabla-podseca-na-slavne-dane,
18.03.2010.
52. Tasić, Sunčica, *Radničko naselje na mapi Evrope* (19.05.2008),
www.blic.rs/Vesti/Beograd/42147/Radnicko-naselje-na-mapi-Evrope,
01.04.2010.
53. Vlahović, Kristina, *Tragovi slave Pantelića* (20.02.2001),
<http://arhiva.glas-javnosti.rs/arhiva/2001/02/21/srpski/R01022002.shtml>,
02.04.2010.
54. Vuković, Boris, *Glavni problem – saobraćajne gužve* (29.01.2010.)
www.blic.rs/Vesti/Beograd/174390/Glavni-problem--saobracajne-guzve,
30.03.2010.
55. Vuković, Boris, *„Beton hala“ ponovo vlasništvo Grada* (22.12.2009),
www.blic.rs/Vesti/Beograd/126608/Beton-hala-ponovo-vlasnistvo-Grada,
21.03.2010.

Napomena o foto-dokumentaciji

Autori fotografija korišćenih u tekstu:

Katarina Jovanović (Sl. 22)

Dragan Šljukić (Sl. 27)

Goran Nikolašević (Sl. 20)

Bojan Lazarević (Sl. 1)

Autor ostalih fotografija: Tamara Jovanović

PRILOZI

Prilog br. 1

ISTRAŽENI PROSTORI – PODELA PO OPŠTINAMA

	ISTRAŽENI PROSTORI	GRUPA PROSTORA
I.	Opština Stari grad	
1.	„Beko“	Industrijske zone i veliki industrijski kompleksi
2.	Skladište u Cara Dušana 46	Vojni kompleksi
3.	Bioskop „Odeon“	Objekti kinematografskog nasleđa
4.	Bioskop „20. oktobar“	Objekti kinematografskog nasleđa
5.	Bioskop „Kosmaj“	Objekti kinematografskog nasleđa
6.	Bioskop „Zvezda“	Objekti kinematografskog nasleđa
7.	Bioskop „Kozara“	Objekti kinematografskog nasleđa
8.	Bioskop „Jadran“	Objekti kinematografskog nasleđa
9.	Bioskop „Balkan“	Objekti kinematografskog nasleđa
10.	Bioskop „Millenium“	Objekti kinematografskog nasleđa
11.	Beton hala	Industrijski objekti i skladišta
12.	Termoelektrana „Snaga i svetlost“	Industrijski objekti i skladišta
13.	Fabrika žice i gvožđa Gliše Josipovića	Industrijski objekti i skladišta
14.	„Staklopan“	Industrijski objekti i skladišta
15.	Železnička stanica „Donji grad“	Objekti za saobraćaj i komunikacije
16.	Beobanka	Poslovni objekti
17.	Objekat u Budimskoj 13	Poslovni objekti
18.	Objekat u Karađorđevoj 43	Poslovno-stambeni objekti
19.	Javno kupatilo „Dunav“	Ostali objekti
II.	Opština Savski venac	
20.	Prostorna Celina kod Brankovog mosta	Prostorne celine
21.	Privredni objekat u Savskoj 25	Vojni kompleksi
22.	Zgrade Generalštaba	Vojni kompleksi
23.	Bioskop „Partizan“	Objekti kinematografskog nasleđa
24.	BIGZ	Industrijski objekti i skladišta
25.	Mlin Prvog akcionarskog društva	Industrijski objekti i skladišta
26.	Fabrika hartije M. Vape	Industrijski objekti i skladišta
27.	Success Borac	Industrijski objekti i skladišta
28.	Objekat u Travničkoj 3	Industrijski objekti i skladišta
29.	Objekat u Braće Krsmanović 2	Industrijski objekti i skladišta
30.	Objekat u Braće Krsmanović 4-6 (KC Grad)	Industrijski objekti i skladišta
31.	Objekat u Braće Krsmanović 8	Industrijski objekti i skladišta
32.	Magacin u Kraljevića Marka 4	Industrijski objekti i skladišta

33.	Beogradska zadruga	Poslovni objekti
34.	Oficirska zadruga (RK Kluz)	Poslovni objekti
35.	Objekat u Kneza Miloša 66	Stambeni objekti
36.	Letnja pozornica u Topčideru	Objekti za kulturno-umetničku delatnost i zabavu
III.	Opština Palilula	
37.	Industrijska zona kod Pančevačkog mosta	Industrijske zone i veliki industrijski kompleksi
38.	Beogradski pamučni kombinat	Industrijske zone i veliki industrijski kompleksi
39.	Bioskop „Slavica“	Objekti kinematografskog nasleđa
40.	Bioskop „Drina“	Objekti kinematografskog nasleđa
41.	Prva srpska fabrika aviona Ž. Rogožarskog (IKL)	Industrijski objekti i skladišta
42.	Soko Štark	Industrijski objekti i skladišta
IV.	Opština Vračar	
43.	Slavija	Prostorne celine
44.	Bioskop „Avala“	Objekti kinematografskog nasleđa
45.	„Magacin Medifarma“	Industrijski objekti i skladišta
46.	Nedovršeni poslovni centar u Južnom bulevaru	Poslovni objekti
47.	Objekat u Maksima Gorkog 51	Poslovni objekti
48.	Kuća vajara Đoke Jovanovića	Poslovno-stambeni objekti
49.	Objekti u Makenzijevoj 38	Poslovno-stambeni objekti
50.	Kuća u Krunskoj 66	Stambeni objekti
51.	Narodno kupatilo	Ostali objekti
V.	Opština Zvezdara	
52.	Tramvajski depo	Objekti za saobraćaj i komunikacije
53.	Letnja bašta Beograd	Objekti kinematografskog nasleđa
54.	Naučno-tehnološki park Instituta „Mihajlo Pupin“	Školski objekti i objekti za naučno-istraživačke delatnosti
VI.	Opština Voždovac	
55.	Bioskop „Voždovac“	Objekti kinematografskog nasleđa
56.	Stara mehana u Kumodražu	Turistički i ugostiteljski objekti
VII.	Opština Čukarica	
57.	Prva srpska fabrika šećera „Dimitrije Tucović 1898“	Industrijske zone i veliki industrijski kompleksi
VIII.	Opština Rakovica	
58.	DMB	Industrijske zone i veliki industrijski kompleksi
59.	Zgrada FON-a	Školski objekti i objekti za naučno-istraživačke delatnosti
IX.	Opština Novi Beograd	
60.	Staro sajmište	Prostorne celine
61.	Bioskop „Fontana“	Objekti kinematografskog nasleđa
62.	Bioskop „Jugoslavija“	Objekti kinematografskog nasleđa

63.	Success Borac	Industrijski objekti i skladišta
X.	Opština Zemun	
64.	Teleoptik	Industrijske zone i veliki industrijski kompleksi
65.	Industrija obuće Beograd	Industrijske zone i veliki industrijski kompleksi
66.	Kasarna "Jakub Kuburović"	Vojni kompleksi
67.	Bioskop „Sloboda“	Objekti kinematografskog nasleđa
68.	Bioskop „Jedinstvo“	Objekti kinematografskog nasleđa
69.	Bioskop „Central“	Objekti kinematografskog nasleđa
70.	Livnica Pantelić	Industrijski objekti i skladišta
71.	Prva zemunska tvornica opeke	Industrijski objekti i skladišta
72.	Gradska klanica Zemun	Industrijski objekti i skladišta
XI	Opština Barajevo	
73.	Upravna zgrada PKB "Voćarske plantaže"	Poslovni objekti
74.	Milovanovića kuća, Veliki Borak	Stambeni objekti
75.	Porodična kuća Radoja Jeftića, Šiljakovac	Stambeni objekti
76.	Stara mehana, Barajevo	Turistički i ugostiteljski objekti
XII.	Opština Grocka	
77.	Gročanska čaršija	Prostorne celine
78.	Poslovni objekat u Bulevaru oslobođenja, Grocka	Poslovni objekti
79.	Poslovni objekat ("Zvezdara") u Bulevaru oslobođenja, Grocka	Poslovni objekti
80.	Cincarska kuća, Grocka	Stambeni objekti
81.	Vlajkovića kuća, Grocka	Stambeni objekti
82.	Karapešića kuća, Grocka	Stambeni objekti
83.	Kuća Apostolovića, Grocka	Stambeni objekti
84.	Rančićeva kuća (CZK Grocka), Grocka	Stambeni objekti
85.	Vila Gavrilović (CZK Grocka), Grocka	Stambeni objekti
86.	Letnja pozornica, Grocka	Objekti za kulturno-umetničku delatnost i zabavu
87.	Dom kulture, Begaljica	Objekti za kulturno-umetničku delatnost i zabavu
88.	Savićeva mehana, Grocka	Turistički i ugostiteljski objekti
XIII.	Opština Lazarevac	
89.	Selo Vreoci	Napuštena, raseljena i izmeštena mesta
90.	Kopovi Rudarskog basena Kolubara	Industrijske zone i veliki industrijski kompleksi
91.	Stara železnička stanica, Lazarevac	Objekti za saobraćaj i komunikacije
92.	Stara kuća porodice Miletić, Vreoci	Stambeni objekti
93.	Kuća Nedeljkovića, Vreoci	Stambeni objekti
94.	Kuća Marinkovića, Vreoci	Stambeni objekti
95.	Kuća Gospavića, Vreoci	Stambeni objekti

96.	Kuća Borisava A. Antonijevića, Vreoci	Stambeni objekti
97.	Kuća Milosava Antonijevića, Vreoci	Stambeni objekti
98.	Kuće porodice Tomašević, Šopić	Stambeni objekti
99.	Stara škola, Vreoci	Školski objekti i objekti za naučno-istraživačke delatnosti
XIV.	Opština Mladenovac	
XV.	Opština Obrenovac	
100.	Stari mlin	Industrijski objekti i skladišta
101.	Žitni magacin porodice Mirićić	Industrijski objekti i skladišta
102.	Magacin porodice Knežević	Industrijski objekti i skladišta
103.	Žitni magacin	Industrijski objekti i skladišta
104.	Stara zgrada opštine	Poslovni objekti
105.	Stara varoška kuća, Obrenovac	Stambeni objekti
XVI.	Opština Sopot	
106.	Fabrika ("2. jul" i "Mona")	Industrijski objekti i skladišta
107.	Robna kuća "Ropočevo"	Poslovni objekti
108.	Poslovni objekat, Rogača	Poslovni objekti
109.	Imanje porodice Stanić, Slatina	Stambeni objekti
110.	Stara kuća Alekse Petrovića, Slatina	Stambeni objekti
111.	Napuštena kuća, Sibnica	Stambeni objekti
112.	Kuća Jevrema Sirkovića, Drlupa	Stambeni objekti
113.	Kuća Blagojevića, Drlupa	Stambeni objekti
114.	Sopotski han, Sopot	Turistički i ugostiteljski objekti
115.	Odmaralište PTT-a, Kosmaj	Turistički i ugostiteljski objekti
116.	Dečje odmaralište, Kosmaj	Turistički i ugostiteljski objekti
XVII.	Opština Surčin	
117.	Poljoprivredni objekat i seoska vaga, Progar	Industrijski objekti i skladišta
118.	Dom kulture, Dobanovci	Objekti za kulturno-umetničku delatnost i zabavu
119.	Školska kuhinja (Škola „Stevan Sremac“), Dobanovci	Školski objekti i objekti za naučno-istraživačke delatnosti

Gotovi seminarski, maturski, maturalni i diplomski radovi iz raznih oblasti, lektire , puškice, tutorijali, referati - specijalizovan tim za usluge visokokvalitetnog pisanja, istraživanja i obradu teksta za kompletan region Balkana.

Posetite nas na sajtovima ispod:

WWW.MATURSKIRADOVI.NET

WWW.SEMINARSKIRAD.ORG

WWW.MATURSKI.NET

WWW.MATURSKI.ORG

WWW.SEMINARSKIRAD.INFO

Dostupni smo Vam 24h 365 dana u godini.

Za gotove verzije rada obratiti se na mail:

maturskiradovi.net@gmail.com

061/ 11-00-105

Seminarski, diplomski, maturski radovi, prevodi na engleski i eseji...